

Economisch-Statistische Berichten

UITGAVE VAN DE STICHTING HET NEDERLANDS ECONOMISCH INSTITUUT

19 AUGUSTUS 1970

55e JAARGANG

No. 2760

Italië: gevaren bezweren

Sedert 10 augustus heeft Italië een nieuwe regering. Qua *politieke* samenstelling is zij dezelfde als de vorige (centrum-links: Christen-Democraten, Socialisten, Sociaal-Democraten en Republikeinen), wat *personele* samenstelling betreft wijkt zij nauwelijks daarvan af. De regeringsverklaring waarmee de nieuwe Minister-President, Emilio Colombo, zijn Kabinet presenteerde, was voor het overgrote deel gewijd aan de sociaal- en financieel-economische problemen van het land. En dat niet zozeer omdat Colombo door zijn zevenjarige ervaring met de portefeuille van Financiën zo'n sterke preoccupatie heeft met materiële zaken. Nee, de reden daarvoor is vooral gelegen in de economische crisis welke het land doormaakt.

De regeringsverklaring zegt o.a. dat na jaren van sterke expansie economisch evenwicht en economische groei als gevolg van stakingen en loonexplosies in gevaar zijn. Deze gevaren te bezweren, „onder handhaving van de pariteit van de Lire, rekent het nieuwe Kabinet zich tot taak. De financieel-economische geschiedenis leert dat het water een regering aan de lippen moet komen, aler zij zich in een regeringsverklaring laat verleiden tot expliciete bezweringsformules over de koers van de eigen valuta.

Reeds het laatste aan Italië gewijde OECD-survey (augustus 1969) wees op het gevaar van toenemende prijsstijgingen, o.a. als gevolg van de, door het toen reeds onrustige sociale klimaat veroorzaakte, sterke druk aan het loonfront. Als ongunstig kwalificeerde het Survey ook de combinatie van het zeer grote overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans enerzijds en de aanzienlijke kapitaaltransfers naar het buitenland anderzijds. Het drong toen aan op zodanige herziening van institutionele en fiscale factoren dat deze kapitaalstroom zou afnemen: „Such action, together with the desirable reduction of the current surplus, would help towards a more satisfactory structure of the Italian balance of payments”.

Nu, één jaar later, laboreert de Italiaanse economie inderdaad aan de door de OECD voorziene kwaal. De wens van de OECD, vermindering van het overschot op de lopende rekening, is in vervulling gegaan, maar zonder het

noodzakelijke complement: indamming van de kapitaalstroom naar het buitenland. Volgens de *Neue Zürcher Zeitung* van 13 augustus jl. is het tekort op de handelsbalans over het eerste halfjaar 1970 ruim het twaalfvoudige van dat over dezelfde periode van 1969; het nam namelijk toe van 46 mrd. Lire tot 564 mrd. Lire. De import steeg in het verstreken halfjaar met 23% vergeleken met die in de eerste helft van 1969; de export bleef met een stijging van 9% daar ver onder. En hoewel de interestmarge ten opzichte van het buitenland aanzienlijk is gedaald, blijft de kapitaalstroom naar het buitenland aanhouden. De Banca d'Italia heeft al verschillende malen een beroep op het IMF moeten doen om over voldoende deviezen te beschikken teneinde aan haar verplichtingen te kunnen voldoen.

De externe economische positie van Italië vormt de afspiegeling van de interne economische spanningen. Deze zijn op hun beurt weer in belangrijke mate het resultaat van stakingen en andere heftige sociale conflicten, die soms zelfs met gewelddadigheden gepaard gaan en waardoor een klimaat geschapen wordt, waarin geruchten over staatsgrepen gretig voedsel vinden. De stakingen bijvoorbeeld hebben geleid tot een groei die voor Italiaanse begrippen bijzonder laag is: in het eerste halfjaar 1970 nam de industriële produktie met 3,8% toe, hetgeen de helft is van het stijgingstempo in het eerste halfjaar van 1969 (in de staalindustrie trad zelfs een absolute daling op met 5%). Dit, gevoegd bij de eind vorig jaar overeengekomen sterke loonstijgingen die de consumptieve vraag aanzienlijk hebben opgedreven, heeft geleid tot een grote spanning tussen bestedingen en middelen, met als resultaat de verslechterde handelsbalanspositie en aanzienlijk stijgende prijzen.

Ook in Italië wil men af van het tot dusver hoofdzakelijk langs monetaire wegen gevoerde restrictieve beleid. De regering heeft nu fiscale maatregelen aangekondigd die de consumptieve bestedingen weliswaar enigszins zullen afromen, maar niet de „consumi popolari” zullen treffen. Maar ook de industriële produktiekosten zullen door deze maatregelen niet mogen worden opgedreven, hetgeen volgens velen niets anders kan betekenen dan een verhoging met liefst 20 Lire per liter van de benzine-accijns. De nieuwe Italiaanse Minister-President geniet blijkbaar zo'n breed vertrouwen, dat hij de dan dreigende opstand der autobezitters wel aandurfte.

dR

Inhoud

Italië: gevaren bezworen	777
Korthheidshalve	778
Prof. Dr. Th. C. M. J. van de Klundert:	
Marxistische economie	779
Dr. H. Visser:	
Buitenlandse arbeidskrachten en de volkshuishouding	780
J. Müller:	
Leve de anti-economie!	785
Dr. G. J. Lammers:	
Overheid, openbaarheid en voorlichting (II)	786
Magazien	790
Europa-bladwijzer	791
Technologie	793
Boekennieuws	795

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit

Redacteur-secretaris: P. A. de Ruiter

Adjunct redacteur-secretaris: J. van der Burg

Economisch-Statistische Berichten

Uitgave van de Stichting Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224. Telefoon: (010) 14 55 11, toestel 3701. Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 44,72 per jaar, studenten f. 31,20, franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost). Prijs van dit nummer: f. 1,50. Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: giro 8408; Bank Mees & Hope NV, Rotterdam; Banque de Commerce, Koninklijk plein 6, Brussel, postcheque-rekening 260,34.

Advertenties: N.V. Kon. Ned. Boekdrukkerij H.A.M. Roelants, Lange Haven 141, Schiedam, tel. (010) 26 02 60, toestel 908.

Korthheidshalve

Het gevaar is niet denkbeeldig, dat binnen afzienbare tijd in West-Europa een te grote zeehavencapaciteit zal bestaan door het ontbreken van een internationaal gecoördineerde zeehavenpolitiek. Ondertussen blijft men in een aantal landen gewoon doorgaan met het ontwerpen en realiseren van nieuwe zeehavenuitbreidingen. Dat dit met steeds toenemende kosten gepaard zal gaan, staat als een paal boven water. Zo is bijv. afgelopen week bekend geworden, dat de Rotterdamse Maasvlakte als gevolg van de schaalvergroting in de scheepvaart waarschijnlijk f. 60 mln. duurder uitkomt dan aanvankelijk was geraamd. In het juli-nummer van het Westduitse economische maandblad *Wirtschaftsdienst* wijst Prof. Dr. R. Regul (Brugge) op een aantal factoren dat van invloed is op de toekomstige ontwikkeling van de Europese zeehavens. Niet alleen economische en technische, maar ook politieke factoren zouden daarbij een rol spelen. Als economische factoren worden aangevoerd: de groei van het maritieme goederenverkeer; het zich verplaatsen in de richting van de kust van die bedrijven die afhankelijk zijn van de aanvoer van grondstoffen; de vestiging van secundaire en dienstverlenende bedrijfstakken in de havenregi'o's; en de nationaal-economische structuurveranderingen die ontstaan door nieuwe havenontwikkelingen. Tot de technische factoren behoren: het toenemend aantal grotere scheepseenheden, in het bijzonder bij olietankers; de uitbreiding van het grootverbruikersverkeer (containers); en de mechanisering van de verlaad- en overslaginrichtingen in de havens. Eén van de conclusies van Prof. Regul is dat de — als gevolg van de grotere diepgang van schepen — technisch noodzakelijke havenaanpassingen in de regel kostbaar en niet altijd economisch gerechtvaardigd zijn. Niet alleen de technologische ontwikkeling van het transportwezen is daarbij van belang. Veel meer beslissend acht hij de ontwikkeling van de industriële en regionale structuur die weer voortvloeit uit de ontwikkeling van die havens die gemakkelijk toegankelijk zijn voor grote schepen en daardoor lage grondstoffenkosten hebben. Het lijkt wel een cirkelredenering. Misschien zijn „politieke” factoren dan toch de versturende factor? Prof. Regul noemt er nogal wat: „Hierzu gehören u.a. weltweite Konflikte, Veränderungen politischer Konstellationen, etwa eine Öffnung des eisernen Vorhangs, institutionelle Regelungen, wie etwa die Nationalisierung der Hafentätigkeiten und die daraus folgenden Umlenkungen des Seegüterverkehrs zu bestimmten Häfen”. (JvdB)

De Nederlandse vakbeweging zou wel eens „een koude winter” tegemoet kunnen zien. Deze, voorlopig voorzichtige, conclusie kan men afleiden uit het jongste overzicht dat de Europese Commissie gegeven heeft over de ontwikkeling van de arbeidsmarkt in de EEG. Voorspeld wordt dat in Nederland de spanning op de arbeidsmarkt dit jaar nog zal toenemen. Doordat enerzijds de natuurlijke groei van de beroepsbevolking vermoedelijk zal afnemen, zullen anderzijds factoren zoals het aantrekken van buitenlandse arbeiders en een meer volledige benutting van de binnenlandse arbeidsreserves een belangrijker rol gaan spelen om aan de uitbreiding van de vraag naar arbeidskrachten te kunnen voldoen. In het bijzonder voor de chemische industrie en de bouwnijverheid wordt een snelle stijging van de vraag naar arbeidskrachten verwacht. Regionaal bezien kan worden waargenomen dat met name in Zuid-Limburg de arbeidsmarkt steeds krapper wordt door de toenemende pendel naar West-Duitsland. Als mogelijke oplossingen worden gesuggereerd het vergroten van de beroeps-mobiliteit en het — meer nog dan voorheen — inschakelen van gehuwde vrouwen in het arbeidsproces. Wanneer dit echter niet toereikend zou blijken te zijn, zou de Nederlandse overheid wel weer eens kunnen terugvallen op de haar ter beschikking staande begrotingspolitieke en monetaire beleidsinstrumenten teneinde een al te sterke uitbreiding van de binnenlandse vraag af te remmen. Daarnaast mag verwacht worden dat, op grond van de ontwikkeling van de relatieve prijzen en een toenemend bestanddeel aan ingevoerde grondstoffen in de uitgevoerde produkten, de aankopen in het buitenland een vrij sterke stijging te zien zullen geven, hetgeen weer consequenties zal hebben voor onze betalingsbalans. In hoeverre bovenstaande verwachtingen inderdaad belangrijk zullen worden, is thans nog niet te zeggen. Met meer dan normale belangstelling zal, ook door de Nederlandse vakbeweging, volgende maand op Derde Dinsdag kennis worden genomen van het standpunt van onze regering. (JvdB)

Marxistische economie

Onder het motto „Capitalism in the seventies” wordt van 10 t/m 13 september a.s. in Tilburg een internationaal congres georganiseerd. Sprekers uit negen verschillende landen zullen er het woord voeren over onderwerpen als bijv. de klasseverhoudingen, de rol van de staat in het moderne kapitalisme en het imperialisme van de Verenigde Staten. Als men het geheel in een hokje wil onderbrengen is het etiket „Marxistisch” op zijn plaats. Vanwege de vele associaties is deze aanduiding echter even verhelderend als verduisterend. In ieder geval blijft menigeen met de vraag zitten of het nu om wetenschap of louter ideologie gaat.

Van Marxistische zijde kijkt men ongetwijfeld anders tegen de werkelijkheid aan dan laten we zeggen van de meer traditionele kant wordt gedaan. Simpel gezegd gaat het om het conflictmodel tegenover de harmoniegedachte. Wellicht zijn sommigen geneigd op te merken, dat men de zaken niet zo zwart-wit mag stellen. Harmonie en conflict hebben immers beide een plaats in onze maatschappij en daar kan men meer dan één boek mee vullen.

Dit laatste zal door niemand worden ontkend, maar het betekent nog niet dat alle boeken eenzelfde inhoud zullen hebben. In het Marxistische boek zal namelijk staan, dat de samenleving in het teken van de klassetegenstellingen staat. Het conflict is echter meestal slechts latent, omdat door manipulatie, opvoeding en politiek de fundamentele tegenstellingen voortdurend versluierd worden. Daarentegen zal in het meer gangbare (ik schreef haast „eerbiedwaardige”) boek vermeld worden, dat we in een pluriforme samenleving wonen met een veelheid van sociale groepen, strata enz. Er heerst in grote lijnen harmonie — zo heet het dan verder — al moeten er op bepaalde punten wel eens enkele harde noten worden gekraakt.

Wie nu denkt, dat de empirie wel uitkomst zal bieden vergist zich echter. In een klein boekje getiteld *Classes in modern society* heeft de Engelse socioloog T. B. Bottomore aange- toond dat men bij de interpretatie van statistisch onderzoek nogal wat

voetangels en klemmen tegen komt. Voor Bottomore reden genoeg om bij het concept van de pluriforme samenleving een stevig vraagteken te zetten. Maar wat dan nog?

Het is onvermijdelijk: men moet voor een bepaald concept van de werkelijkheid. (paradigma) opteren. Heeft men eenmaal impliciet of expliciet gekozen, dan kan men wetenschappelijk aan het werk tijgen. Er zullen theorieën moeten worden ontworpen, die een beeld van de werkelijkheid geven. Theorieën, die het niet al te best doen, zullen moeten worden vervangen of aangevuld. Zo gaat de wetenschap vooruit, maar dat is zoals T. S. Kuhn in zijn boek *The structure of scientific revolutions* voor de natuurwetenschappen heeft aangetoond geen rechtlijnig proces. Soms moeten de bakens worden verzet en dient een nieuw paradigma te worden aanvaard. Een dergelijk proces verloopt meestal moeizaam en kost de nodige tijd.

Marxistische economen claimen, dat hun concept van de werkelijkheid superieur is aan dat van de anderen. Aangezien de geschriften van Marx reeds zo'n honderd jaar oud zijn, klinkt dit nogal pretentius. Een doorbraak op wetenschappelijk gebied mag dan tijd vergen, maar zo lang hoeft het ook weer niet te duren. Sweezy heeft er evenwel op gewezen, dat deze kwestie in de sociale wetenschappen wat ingewikkelder ligt. In de eerste plaats is in de sociale wetenschappen niet enkel de observatie van verschijnselen aan mutaties onderhevig, maar veranderen ook de verschijnselen zelf in de loop van de tijd. In de tweede plaats spelen op het sociale vlak de belangen van individuen, klassen en groepen een belangrijke rol, waardoor de resistentie ten opzichte van nieuwe para-

digma's groter is. Al met al reden genoeg om de pogingen tot vernieuwing, die van Marxistische zijde worden ondernomen, serieuze aandacht te geven.

Het spreekt vanzelf, dat de Marxistische economie daar van haar kant wat tegenover zal moeten stellen. Dogmatische posities, die in het verleden vaak zijn ingenomen, leiden tot niets. Zonder doorwerking van de kennis van de traditionele economie treedt gemakkelijk verstarring op. Niettemin moet men met conclusies in deze voorzichtig zijn. Als bijv. J. van Santen in zijn dissertatie over *De marxistische accumulatie-theorie* opmerkt: „Het moet toch mogelijk zijn, de moderne prijstheorie te incorporeren in de marxistische gedachtengang” (blz. 16) rijst de vraag wat modern is. Recente ontwikkelingen in de wiskundige economie laten zien, dat de klassieke prijstheorie — afgezien van de gebrekkige uitwerking — nog niet zo gek was. Daarmee staat zoals o.a. Maurice Dobb heeft geadstrueerd, ook het Marxisme weer steviger in de schoenen. Bovendien is in de moderne economie, zoals ik reeds bij een vorige gelegenheid opmerkte, het monopolievraagstuk nog niet op bevredigende wijze opgelost.

Op het congres in Tilburg zal ongetwijfeld over deze problemen het een en ander worden gezegd. De opzet van het geheel stelt echter beperkingen aan de mogelijkheden tot abstraheren. Er moet een groter publiek worden bereikt, zodat ten aanzien van de presentatie concessies moeten worden gedaan. Dit geldt ook ten aanzien van onderwerpen, die verband houden met de relatie tussen onderbouw en bovenbouw. Te denken valt hierbij aan de rol van de staat in de moderne economie, de invloed van de multinationale ondernemingen en het nieuwe imperialisme. Bij een gepopulariseerde weergave van onderzoekingen op deze gebieden, zullen ongetwijfeld de nodige vragen en bedenkingen rijzen. Discussie kan daarbij uitkomst bieden, maar dan nog zal niet alles worden opgelost. Dat is trouwens ook niet de bedoeling. Het gaat primair om een confrontatie van de verschillende paradigma's. De Marxistische economie zal daarbij haar claim van superioriteit ten overstaan van kritisch geïnteresseerden waar moeten maken.

Y. Blomdert

Buitenlandse arbeidskrachten en de volkshuishouding

Kanttekeningen bij een regeringsnota

DR. H. VISSER*

„Let the people value their lives and not migrate far”
Laotse: „Tao Teh Ching XXX” (vert. Lin Yutang)

Inleiding

In verschillende Westeuropese landen bestaat een niet gering gedeelte van het totaal aantal werknemers uit buitenlanders. De Nota buitenlandse werknemers die op 14 januari jl. aan de Tweede Kamer werd aangeboden, noemt voor Nederland per 15 september 1969 een percentage buitenlandse arbeidskrachten onder de afhankelijke beroepsbevolking van 2,2. Voor België en de Bondsrepubliek geldt een percentage van 7, voor Frankrijk en Zweden van 5. Uitschieters zijn Luxemburg en Zwitserland met resp. 26,5% en 30% buitenlandse arbeidskrachten¹.

In het spraakgebruik heten de buitenlandse arbeiders „gastarbeiders”. Geheel ten onrechte. Immers, gasten laat men gemeenlijk niet het vuile werk doen. Het begrip „gastarbeider” zou beter passen bij stagiaires e.d. Het is juist te spreken van buitenlandse arbeiders, terwijl ook het begrip „internationale forens”, hoewel beperkter van inhoud, bruikbaar is. Het gaat namelijk veelal om mensen die ver van hun woonplaats werken en wier verblijf als tijdelijk bedoeld is. Een gezin hebben ze niet of kunnen, mogen of willen ze niet meenemen².

Aanwezigheid van een groot aantal buitenlandse arbeidskrachten is geen verschijnsel dat uitsluitend de laatste 15 jaar voorkomt. In Nederland kenden we vroeger de hannekemaaiers. Ook in Frankrijk en Duitsland bevonden zich vóór de eerste wereldoorlog reeds veel buitenlandse arbeiders³. Zo werden in Duitsland in 1907 ongeveer 800.000 buitenlandse arbeidskrachten geteld, zijnde 5,1% van de beroepsbevolking⁴. Het betrof vooral seizoenarbeiders en mensen die in enkele bepaalde bedrijfstakken (landbouw, mijnbouw) werkten. Object van overheidsbeleid vormden zij nauwelijks en de macro-economische gevolgen van hun aanwezigheid werden niet bestudeerd. Zij werden niet als probleem gezien en dus vormden zij geen probleem. Hun aanwezigheid werd als normaal beschouwd. De belangstelling voor migratieverschijnselen was geheel gericht op de massale volksverhuizingen naar de Verenigde Staten.

Gedurende de laatste tien jaar wordt vooral in Zwitserland en Duitsland van wetenschappelijke zijde aandacht besteed aan het verschijnsel van de buitenlandse werknemers⁵. Met een vertraging, Nederland eigen (men zou hier kunnen spreken van een „Heinrich Heine-lag”, die

nu overigens minder dan 50 jaar bedraagt), is ook hier de laatste drie jaar de discussie op gang gekomen. Enerzijds spelen buitenlandse arbeidskrachten hier niet zo'n grote rol als in de Bondsrepubliek en zeker niet zoals in Zwitserland, anderzijds kan men veel inspanning vermijden door van de ervaringen en onderzoeken van anderen te profiteren. Ook in dit artikel wordt teruggegrepen op Zwitserse en Duitse onderzoeken.

De bovengenoemde regeringsnota is een uiting van de aandacht die in Nederland voor het verschijnsel van de buitenlandse arbeider groeit. De nota poogt alle voor Nederland relevante aspecten van het verschijnsel te belichten, om op basis daarvan een beleid te ontwerpen. Het gaat in de nota uitsluitend om de Nederlandse belangen. Om de problemen van de buitenlandse arbeider zelf wordt lichtvaardig heengelopen: „Met alle begrip voor de menselijke aspecten, kan men niet anders dan vaststellen, dat ons land behoefte heeft aan arbeidskrachten uit andere landen en niet aan nieuwe gezinsvestigingen vanuit het buitenland”⁶. Een dergelijke bijziendheid brengt uiteraard

* De heer Visser is verbonden aan de economische faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam als wetenschappelijk medewerker voor de staathuishoudkunde. Hij promoveerde in februari van dit jaar bij Prof. Dr. F. de Roos op een proefschrift, getiteld „Economische groei en de structuur van de internationale handel” (uitgegeven bij Van Gorcum, Assen).
¹ „Nota buitenlandse werknemers”, Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1969-1970, Kamerstuk 10504, blz. 3-4.

² E. L. Berg: *Economische achtergronden van het verschijnsel der buitenlandse arbeiders in Nederland*, in R. Wentholt e.a.: „Buitenlandse arbeiders in Nederland”, Spruyt, van Mäntgem & De Does, Leiden 1967, blz. 15.

³ Th. Schnieder: *Political and Social Developments in Europe*, in F. H. Hinsley (red.): „Material Progress and World Wide Problems 1870-1898”, *The New Cambridge Modern History*, Vol. XI, Cambridge University Press, Londen 1967, blz. 247.

⁴ G. Kade en G. Schiller: *Gastarbeiterwanderungen — ein neues Element in der Wirtschaftspolitik der Mittelmeerlande*, in „Weltwirtschaftliches Archiv”, Band 102 (1969), Hefst 2, blz. 333.

⁵ Zie de literaturopgave bij Kade en Schiller, a.w., blz. 336.

⁶ „Nota buitenlandse werknemers”, a.w., blz. 9.

met zich mee dat over de landen waar de buitenlandse arbeiders vandaan komen, geheel gezwegen wordt.

In de nota worden enkele kolommen gewijd aan de „Economische aspecten van de tewerkstelling van buitenlandse werknemers”. *Doel van dit artikel is de in de regeringsnota gegeven analyse aan te vullen met behulp van de resultaten van enkele Zwitserse en Duitse onderzoeken en ook het land van herkomst van de buitenlandse arbeider in de beschouwingen te betrekken.* Misschien mogen we in de nabije toekomst een meer exacte studie verwachten. De regeringsnota deelt mee dat „nader onderzocht zal worden in hoeverre op basis van het huidige beschikbare statistisch materiaal een macro-economische kosten-batenanalyse kan worden samengesteld”⁷. Moge dat dan wel een mondiale kosten-batenanalyse worden.

Directe voordelen van internationaal forensisme

Internationaal forensisme is zowel voor de individuele arbeider als voor de individuele werkgever een voordelige zaak. Was dit niet het geval, dan zouden buitenlandse arbeiders zich niet aanbieden en niet gevraagd worden. De buitenlandse arbeider kan hier een hoger inkomen verwerven dan in zijn eigen land. De werkgever voelt zich wel gedwongen buitenlandse arbeiders aan te trekken wanneer Nederlandse niet te krijgen zijn. Bottleneck-situaties worden weggenomen, leegloop van machines voorkomen⁸. De werkgever is dan ook bereid vrij hoge kosten te maken om buitenlanders aan te trekken.

Ook macro-economisch gezien is internationale migratie van arbeid een op het eerste gezicht goede zaak. Arbeid vertrekt uit landen met lage loonniveaus naar landen met hoge loonniveaus. Neemt men aan dat op de arbeidsmarkten een behoorlijke mate van concurrentie heerst, zodat verschillen in beloning grosso modo overeenkomen met verschillen in grensproductiviteit van de arbeid, dan betekent internationale migratie een verbetering van de allocatie van produktiefactoren en een stijging van de wereldproductie. Het is echter de vraag of deze situatie de best denkbare is. Private kosten en opbrengsten kunnen verschillen van sociale kosten en opbrengsten; gunstige effecten op de korte termijn kunnen samengaan met minder gunstige effecten op de lange termijn. Laten we enkele problemen bekijken.

Conjuncturele invloed van het aantrekken van buitenlandse werknemers

Buitenlandse arbeidskrachten worden aangetrokken in een situatie van krapte op de arbeidsmarkt. De vraag kan gesteld worden of zij die krapte helpen verminderen. Tewerkstelling van buitenlandse arbeidskrachten betekent dat het aantal arbeidskrachten uitgebreid wordt. Voor deze uitbreiding zijn investeringen nodig; er moeten complementaire produktiefactoren komen. Toename van het aantal arbeiders betekent bovendien een toename van het beroep op infrastructurele voorzieningen: er moet — en dat in versterkte mate wanneer gezinnen meekomen — geïnvesteerd worden in verkeersmiddelen, ziekenhuizen, woningen en scholen.

A. H. Gnehm schat in zijn Bernse dissertatie van 1966 dat voor elke nieuwe arbeidsplaats in de industrie investeringen van 20.000 à 50.000 Zw.Fr. nodig zijn. Daarnaast vergen investeringen in wegen en straten, verkeersmiddelen, opvoeding en gezondheidszorg nog eens 30.000 à 50.000 Zw.Fr. per inwoner⁹. De door H. J. Rüstow in

1965 en 1966 genoemde bedragen zijn van dezelfde orde van grootte: hij komt op ongeveer 50.000 DM aan investeringen per nieuwe arbeidsplaats en ongeveer evenveel voor infrastructurele voorzieningen. Een nieuwe arbeidsplaats komt dan op investeringen ter grootte van 100.000 DM¹⁰. Ook C. Föhl schat de per arbeidsplaats benodigde infrastructurele investeringen op ruim 50.000 DM¹¹. De waarde van de produktie per nieuwe arbeidsplaats berekent Rüstow op rond 29.000 DM per jaar¹². Nadat eerst investeringen verricht zijn, dus een vraag uitgeoefend is, tot een omvang van 100.000 DM, neemt vervolgens het aanbod toe met 29.000 DM per jaar, waarvan de buitenlandse werknemer ongeveer 10.000 DM zelf in handen krijgt en 8.000 DM besteedt. De vraag in de volkshuishouding stijgt dus in eerste instantie veel sterker dan het aanbod; er treden sterke multiplier-accelerator effecten op. Een in de aanvang bestaande situatie van hoogconjunctuur wordt krachtig versterkt.

De krachtige vraagvergroting die inschakeling van nieuwe arbeidskrachten volgens de hier gevolgde redenering met zich brengt, is een gevolg van het verrichten van extra infrastructurele investeringen en van de investering in complementaire produktiefactoren. Zij zal dus niet in alle gevallen optreden. Landverhuizingen in vroeger tijd kenden bijvoorbeeld geen sterke acceleratie-effecten: de complementaire produktiefactor was land en dat was in overvloed aanwezig. Infrastructurele voorzieningen kwamen door eigen arbeid, buiten de markt om, tot stand. In een dichtbevolkt, industrieel gebied zijn investeringen ter inschakeling van nieuwe arbeidskrachten onvermijdelijk.

Men kan echter wel aannemen dat de accelerator-effecten bij inzet van buitenlandse werknemers in de Nederlandse situatie geringer zullen zijn dan in de hierboven weergegeven berekeningen. De buitenlandse arbeiders zijn hier vaak zonder gezin; de extra investeringen in woningbouw die hun aanwezigheid met zich brengt zijn niet groot. Voor zover zij alleen zijn, leggen zij ook geen beslag op schoolruimte en slechts een gering beslag op ziekenhuisruimte, te meer daar het niet de ziekelijken zijn die in het buitenland gaan werken. Hun aantal is tenslotte niet zo groot, dat de reeds aanwezige verkeersvoorzieningen drastisch moeten worden uitgebreid — aangenomen dat de investeringen in de verkeerssector niet volgens een continue functie reageren op de behoefte aan vervoer. Voor zover de buitenlandse arbeiders beslag leggen op de reservecapaciteit van reeds bestaande verkeersvoorzieningen, zien de overige verkeersdeelnemers zich wel geplaatst tegenover

⁷ *Idem*, blz. 5.

⁸ E. L. Berg, a.w., blz. 24-25; „Nota buitenlandse werknemers”, a.w., blz. 5.

⁹ A. H. Gnehm: „Ausländische Arbeitskräfte”, Verlag Paul Haupt, Bern 1966, blz. 159, 200.

¹⁰ H. J. Rüstow: *Ohne Gastarbeiter höheren Lebensstandard?*, in „Wirtschaftsdienst”, 45 (1965), blz. 632; en H. J. Rüstow: *Gastarbeiter — Gewinn oder Belastung für unsere Volkswirtschaft?*, in „Probleme der ausländischen Arbeitskräfte in der Bundesrepublik”, Beihefte der Konjunkturpolitik, Heft 13, Duncker & Humblot, Berlijn 1966, blz. 38.

¹¹ C. Föhl: *Stabilisierung und Wachstum bei Einsatz von Gastarbeitern*, in „Kyklos”, 20 (1967), blz. 123.

¹² H. J. Rüstow: *Gastarbeiter — Gewinn oder Belastung*, a.w., blz. 39.

een grotere belasting van de verkeersvoorzieningen; zij zullen daardoor een nutsverlies ondergaan. Ten gevolge van de wettelijke en andere belemmeringen die overkomst van de gezinnen van buitenlandse arbeiders in de weg staan, blijven de benodigde extra infrastructurele investeringen dus van beperkte omvang.

Nu de investeringen in bedrijfsmiddelen. In een frictie-loze arbeidsmarkt zou het weinig invloed hebben of buitenlandse werknemers in oude of nieuwe bedrijven zouden gaan werken. In beide gevallen moeten er nieuwe complementaire produktiefactoren komen. Gaan buitenlandse arbeiders in oude bedrijven werken, dan komen Nederlandse arbeiders vrij voor de nieuwe. De arbeidsmarkt werkt echter niet zonder frictie. Voor een groot deel werken de buitenlandse arbeiders in oudere, minder rendabele bedrijfstakken, waarin een aantal bedrijven zou moeten sluiten wanneer er geen buitenlanders beschikbaar waren. Bij sluiting zou weliswaar kapitaalverlies optreden, maar de besparingen zouden ook niet meer gedeeltelijk afvloeien naar deze oude bedrijfstakken, doch in grotere omvang beschikbaar komen voor nieuwe. De aanwezige arbeiders, te gering in aantal en niet bereid alle voor een bedrijf nodige werkzaamheden te verrichten (ploegendienst, vuil en zwaar werk), zouden niet dadelijk naar andere ondernemingen kunnen overstappen. Omschakeling van de ene bedrijfstak naar de andere verloopt niet altijd soepel, met name niet wanneer of mensen of bedrijven moeten migreren. Inschakeling van buitenlandse arbeidskrachten kan dus enerzijds een omschakeling van het Nederlandse bedrijfsleven soepeler laten verlopen door schokken op de arbeidsmarkt op te vangen, anderzijds kan deze inschakeling genoemde omschakeling onnodig vertragen door mensen en kapitaal in oude bedrijfstakken te binden. Aanwezigheid van buitenlandse werknemers brengt, voor zover zij in oude bedrijfstakken werken, het aanbod van produktiefactoren in de nieuwe bedrijfstakken niet dichter tot de vraag. Ondanks de betrekkelijk geringe infrastructurele investeringen die hun aanwezigheid vergt, kan men van inschakeling van buitenlandse arbeidskrachten ook in Nederland geen vermindering van inflatoire spanningen verwachten.

Een hoogconjunctuur die met zich brengt dat buitenlanders aangetrokken worden, versterkt zichzelf. Omgekeerd zal ook een depressie die leidt tot een daling van het aantal buitenlandse werknemers, versterkt worden. Vertrek van deze mensen betekent immers een vraagdaling. Kan een alerte overheid een depressie tijdig met tegengaatregelen keren of in ieder geval afzwakken, tegenover een ander probleem staat zij machteloos. Stel dat in de landen van herkomst van de buitenlandse werknemers de werkgelegenheid stijgt, zodat er in korte tijd een grote terugkeer plaatsvindt, dan komen de bedrijven die van deze buitenlanders afhankelijk waren plotseling voor grote moeilijkheden te staan. De produktie kan tot stilstand komen. Voor zover het oudere, minder rendabele bedrijfstakken betreft, zonder veel mogelijkheden voor produktiviteitsverbeteringen, is dat evenwel niet zo erg, mits natuurlijk voor goede afvloeiingsregelingen gezorgd wordt.

Kosten en opbrengsten voor de gemeenschap

Inschakeling van buitenlandse werknemers is op de korte termijn zowel voor henzelf als voor de werkgevers aantrekkelijk. Er zijn echter kosten die niet ten laste van de werkgever komen en opbrengsten die niet ten goede komen aan de werkgever. Wanneer we deze kosten en opbrengsten in aanmerking nemen en afzien van de reeds

behandelde conjuncturele factoren en de nog te behandelen lange-termijneffecten, kunnen we ons afvragen of deze aantrekkelijkheid bewaard blijft. De wervingskosten komen grotendeels voor rekening van het bedrijfsleven en kunnen hier wel buiten beschouwing blijven; de ondernemer heeft er al rekening mee moeten houden. Het gaat hier om sociale premies en belastingen enerzijds en sociale uitkeringen en collectieve voorzieningen anderzijds.

Cijfers voor Nederland zijn mij niet bekend. Een aanwijzing kunnen we vinden in de conclusies van Dr. Zöllner betreffende Duitsland. Het ziektepercentage van de buitenlandse arbeiders ligt daar beneden het gemiddelde. Het ongevalpercentage ligt boven het gemiddelde, maar de buitenlandse arbeiders zijn relatief sterk vertegenwoordigd in de gevaarlijke beroepen. De uitkeringen voor werkloosheid liggen beneden het gemiddelde. Slechts het aandeel in de kinderbijslag is groter dan het gedeelte dat de buitenlanders vormen van het arbeidsbestand. Zöllner ziet in de genoemde categorieën geen aanleiding voor de gedachte dat buitenlandse arbeiders een extra belasting voor de gemeenschap vormen¹³. Aan de door Zöllner genoemde categorieën kunnen we nog de AOW toevoegen, waarvoor de buitenlandse werknemers waarschijnlijk meer bijdragen dan zij later uitgekeerd zullen krijgen. Te verwachten valt dat zij hun rechten niet geheel geldend zullen maken.

Dan de belastingen en de collectieve voorzieningen. De buitenlandse werknemers vallen natuurlijk niet in de hogere belastingtarieven. Zij betalen echter behalve hun loonbelasting ook indirecte belastingen. Is hun bijdrage aan de belastingen lager dan het gemiddelde, hun aanspraak op collectieve voorzieningen is ook heel wat geringer. Hun gezinnen hebben zij grotendeels achtergelaten en hun eigen schooltijd hebben ze in hun vaderland doorgebracht. Overheidsuitgaven voor onderwijs komen hun dus niet ten goede. Uitgaven voor defensie kunnen ook nauwelijks geacht worden ten behoeve van internationale forensen verricht te worden, evenmin als het overgrote deel van de uitgaven voor de buitenlandse dienst en de uitgaven ten behoeve van de agrarische sector. Gezien het bovenstaande is het waarschijnlijk dat de bijdrage die de buitenlandse arbeiders leveren aan belastingen en sociale premies groter is dan de uitgaven die voor hen gedaan worden, vooral ook doordat zij hun gezinnen meestal niet hebben meegenomen.

Effecten op langere termijn

Inschakeling van buitenlandse arbeidskrachten betekent dat het arbeidsaanbod wordt vergroot. Wanneer deze inschakeling een langdurig karakter dreigt te krijgen wordt, aldus een veel gehoord bezwaar, de substitutie van kapitaal voor arbeid en de toepassing van nieuwe, arbeidsbesparende vindingen belemmerd¹⁴. Zo weet E. Tuchtfeldt te vermelden dat door de tewerkstelling van buitenlandse werknemers rationalisering in de bouw in Zwitserland is

¹³ Dr. Zöllner: *Die wirtschaftliche Bedeutung der Ausländerbeschäftigung in der Bundesrepublik Deutschland aus der Sicht des Arbeitsmarktes*, in „Probleme der ausländischen Arbeitskräfte in der Bundesrepublik”, a.w., blz. 26-27.

¹⁴ Zo bijvoorbeeld Gnehm, a.w., blz. 41; „Nota buitenlandse werknemers”, a.w., blz. 6; Th. Keller: *Volkswirtschaftliche Aspekte des Fremdarbeiterproblems*, in „Aussenwirtschaft”, 18 (1963), blz. 348.

achtergebleven¹⁵. Ook een Zwitserse „Studienkommission für das Problem der ausländischen Arbeitskräfte“ komt tot de conclusie dat het aantrekken van grote aantallen buitenlandse arbeidskrachten de modernisering van het produktie-apparaat tegengaat¹⁶.

Voor zover de inschakeling van buitenlandse werknemers gepaard gaat met inflatoire spanningen — die overigens weer zullen afnemen wanneer het aantal buitenlanders een zekere stabiliteit gaat vertonen — treedt geen ontspanning op de arbeidsmarkt op. Diepte-investeringen zullen niet achterwege blijven. Onvolkomenheden op de arbeidsmarkt maken het niettemin mogelijk dat in bepaalde bedrijfstakken geen of weinig verbetering van produktiemethoden plaatsvindt, namelijk in de bedrijfstakken die veel buitenlanders aantrekken.

Het gevaar van een algemene vertraging van de verbetering van produktiemethoden in de volkshuishouding lijkt niet zo groot. Wel kunnen dus bepaalde bedrijfstakken achterblijven. De Nota buitenlandse werknemers noemt bijvoorbeeld de inschakeling van Turken en Marokkanen bij het handstapelen van stenen, terwijl mechanisch stapelen ook mogelijk zou zijn¹⁷. Nu kunnen juist zwakke bedrijfstakken, met veel marginale bedrijven, zich in stand houden met behulp van buitenlanders. Zij binden dan ook Nederlandse arbeidskrachten en kapitaal en remmen de economische groei¹⁸. Sterk spreekt dit in de textielsector. De Nota buitenlandse werknemers vermeldt dat de bedrijfs-sluitingen die hier hebben plaatsgevonden Nederlandse werknemers afstoten. De toekomst van de textielindustrie is hun te onzeker. Bovendien hebben zij geen zin om in een 3- of 4-ploegenstelsel te werken¹⁹. Buitenlanders nemen hun plaats in, zodat inkrimping achterwege blijft of uitgesteld wordt.

In het algemeen kan men wel stellen dat buitenlanders werkzaamheden verrichten die Nederlanders onaantrekkelijk vinden, met name in bedrijfstakken met een niet als rooskleurig beschouwde toekomst. Het betreft hier bedrijfstakken waarvan gemakkelijk een gedeelte afgestoten zou kunnen worden naar het buitenland. Bestaat in de industrie in haar geheel in de bedrijven met een bezetting van tien of meer personen volgens de Nota buitenlandse werknemers 3,5% van het aantal werknemers uit buitenlanders, in de bedrijfstak aardewerk is het 5,4%, in de papierijverheid 5,0%, in de leder- en rubberindustrie 6,3%, in de textielnijverheid 4,8%, in de voedings- en genotmiddelenindustrie 4,5%, in de scheepsbouw 5,3% en in de overige metaalverwerkende industrie exclusief de elektrotechnische industrie 5,1%²⁰. Afstoten van een gedeelte van juist deze bedrijfstakken kan de economische groei slechts bevorderen. Juist ook in deze bedrijfstakken bevinden zich steunbehoevende ondernemingen. Het lijkt niet terecht belastinggelden te gebruiken om deze ondernemingen in stand te houden. Zowel de economische groei in Nederland als die in de landen van herkomst van de buitenlandse werknemers worden daardoor geschaad.

Landen van herkomst van de buitenlandse arbeiders

Ook de landen van herkomst van de buitenlandse arbeiders ondervinden door het internationale forensisme een verlichting van een aantal problemen waar zij mee te kampen hebben. In de eerste plaats sturen de in het buitenland werkende arbeiders geld over en als zij terugkeren brengen zij een spaarkapitaal mee. De deviezentoevloed door deze overmakingen had in 1965 voor Italië een waarde van 12,4% van de importen, voor Griekenland 12,5% en voor

...actiefsten die het land verlaten...

Spanje 9,2%²¹. Tevens treedt een vermindering van de werkloosheid op. De internationale forens komt veelal uit de agrarische sector en uit achtergebleven gebieden binnen zijn land²². Anderzijds zijn het wel de actiefsten die het land verlaten. Ook bestaat een aanzienlijk gedeelte uit vakkrachten: G. Kade en G. Schiller vermelden dat weliswaar in Duitsland recentelijk van de voor het eerst het land binnenkomende buitenlandse arbeiders 75% ongeschoold was, maar dat toch ook 12%, en bij de Turken zelfs 16%, geschoold was²³ (de overigen zijn als geoefend te beschouwen). Het grensprodukt van geschoolde arbeiders kan in de minder ontwikkelde landen of streken waar de buitenlandse arbeiders vandaan komen, wel groter zijn dan de beloning die zij hier ontvangen. Ook in een statische analyse is migratie in deze gevallen nadelig. Vakmensen zullen vaak een sleutelpositie innemen, hun vertrek zal bottlenecks veroorzaken. Toch is niet te verwachten dat de landen van herkomst van de internationale forensen per

¹⁵ E. Tuchfeldt: *Das Problem der ausländischen Arbeitskräfte in der Schweiz*, in „Wirtschaftsdienst“, 45 (1965), blz. 647.

¹⁶ Gnehm, a.w., blz. 75.

¹⁷ „Nota buitenlandse werknemers“, a.w., blz. 17.

¹⁸ Zo ook o.a. Tuchfeldt, a.w., blz. 645, en B. Evers e.a.: *Gastarbeiders, herstructurering en ontwikkelingshulp*, in „Nesbic-bulletin“, 5(1970), nr. 2, blz. 47.

¹⁹ „Nota buitenlandse werknemers“, a.w., blz. 18; Berg, a.w., blz. 26.

²⁰ „Nota buitenlandse werknemers“, a.w., blz. 5, 18.

²¹ Kade en Schiller, a.w., blz. 353.

²² Idem, blz. 338, 341.

²³ Idem, blz. 347.

saldo schade ondervinden van hun verblijf buitenslands.

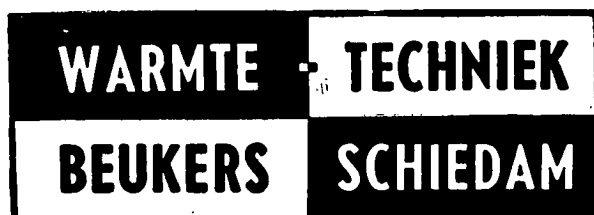
Een blijvend voordeel wordt verwacht van de in het buitenland verkregen scholing en oefening²⁴, en van de kapitaalimport die de forensen bij terugkeer verrichten. Weliswaar komt van scholing vaak weinig terecht²⁵, oefening wordt toch wel opgedaan. Nu blijkt echter dat de terugkerende forens vaak zijn in het buitenland verkregen ervaring niet meer gebruikt, maar zijn spaargeld steekt in een eigen bedrijfje, dat meestal niet tot bloei komt. Men koopt een taxi of een vrachtauto of men opent een bar of een winkel²⁶. De teruggekomen forens blijft dus vaak buiten de industrie. Kade en Schiller noemen enkele mogelijke oorzaken. De terugkerende forensen zijn vaak in andere branches werkzaam geweest dan die welke in hun eigen land mensen vragen; zij stellen ook hoge looneisen. De ondernemers zijn anderzijds niet bereid de ervaring van de forens en zijn aanpassing aan de industriële organisatie te honoreren. Daarenboven bestaat er gebrek aan informatie over de beschikbare plaatsen, zodat de repatriant in de regel weer naar zijn vroegere woonplaats gaat, waar juist geen werk is.

Er is dus een potentieel voordeel voor het thuisland van de internationale forens, dat niet automatisch benut wordt. In enkele landen bezint men zich daarom op maatregelen om de marktimperfections, die een goede benutting van het meegebrachte kapitaal en de opgedane ervaring in de weg staan, uit de weg te helpen. Zo voorziet de Turkse wetgeving in de vorming van produktiecoöperaties van internationale forensen, die in het buitenland het nodige kapitaal bijeenbrengen. Faciliteiten worden verleend bij de invoer van kapitaalgoederen. De Spaanse regering poogt de doorzichtigheid van de arbeidsmarkt te vergroten, o.a. door de inrichting van een informatiecentrum te Irún, dat inlichtingen verschaft over beschikbare arbeidsplaatsen²⁷. Door overheidsingrijpen kan internationaal forensisme dus meer dan alleen een direct voordeel met zich brengen, vooral wanneer de industrie meewerkt en bereid is de ervaring van de internationale forens te honoreren.

Alternatieve oplossing

Op korte termijn is het internationale forensisme voor alle betrokkenen voordelig. Voor het zgn. gastland is dat voordeel echter grotendeels te danken aan de geringe infrastructuurinvesteringen die verricht worden ten behoeve van de buitenlandse arbeider. Van zijn noodsituatie wordt misbruik gemaakt. Al is de termijn van een of twee jaar, waarna gezinsleden naar Nederland mogen overkomen, verstreken, dan zal toch vaak geen woonruimte aanwezig zijn en moeten deze gezinsleden wegblijven. Dat langdurige scheiding voor alle betrokkenen onprettig en ongewenst is, behoeft geen betoog. Voor het land waar de internationale forens vandaan komt, bestaat er naast enig onmiddellijk voordeel de mogelijkheid, niet de zekerheid, ook op langere termijn voordeel te behalen.

Op de langere termijn is het behoud van de bedrijfstakken waar de buitenlandse arbeiders vooral werken niet voor Nederland noodzakelijk, integendeel een rem op de groei van het inkomen per hoofd. Een oplossing ligt voor de hand die voor alle partijen op den duur de meest aantrekkelijke moet zijn, namelijk het overbrengen van bepaalde productieprocessen naar landen met een geringere economische ontwikkeling. Wij houden nu met behulp van buitenlandse arbeidskrachten bedrijfstakken in stand die een rem vormen op de Nederlandse groei en die juist

(I.M.)

goed passen in de structuur van enkele economisch minder ontwikkelde landen²⁸. Het gaat immers om bedrijfstakken waar minder geavanceerde produktiemethoden toegepast worden. Reeds worden enkele stappen in de aangegeven richting gedaan. Enkele ondernemingen in de schoenindustrie en de confectie-industrie besteden al werk uit, terwijl een aantal textielondernemingen produktiebedrijven heeft gesticht in Zuid-Europa²⁹. Kapitaal en vakbekwaamheid gaan op deze wijze niet verloren; onprettige gezinssituaties worden voorkomen.

Er blijven wel activiteiten over die moeilijk uitbesteed kunnen worden, met name in de verzorgende beroepen (ziekenhuispersoneel). Blijft men hiervoor buitenlanders aantrekken (wat voor alle betrokkenen nog altijd minder frustrerend is dan dienstplicht voor meisjes), dan dienen zij op geen enkel gebied achtergesteld te worden bij Nederlanders. Wanneer het alleen om deze sector van de verzorgende beroepen gaat, betreft het een gering aantal mensen, dat de woningproblematiek niet noemenswaard verergert.

De Nota buitenlandse werknemers stelt dat een herstructurering van de industrie tijd nodig heeft en dat in deze overgangstijd buitenlandse arbeiders een nuttige functie kunnen vervullen³⁰. Het voorbeeld van Zuid-Limburg laat echter zien dat een herstructurering, wanneer behoorlijk gepland, snel haar beslag kan krijgen. Het argument mag niet gebruikt worden om noodlijdende bedrijfstakken in stand te houden, waardoor de industrialisatie van armere landen belemmerd wordt. Het beleid van overheid en bedrijfsleven dient gericht te zijn op het afstoten van bedrijfstakken waar minder geavanceerde technieken in gebruik zijn naar het buitenland. Het pleidooi van J. P. Pronk in *ESB* van 18 maart jl. voor een planmatig herstructureringsbeleid in ons land en voor additionele kapitaalhelp aan landen die ons arbeidskrachten leveren is wel terecht³¹.

H. Visser

²⁴ Berg, a.w., blz. 17.

²⁵ Kade en Schiller, a.w., blz. 348.

²⁶ Idem, blz. 350.

²⁷ Kade en Schiller, a.w., blz. 344, 355.

²⁸ Zo ook B. Evers e.a., a.w. blz. 48, en J. P. Pronk: *Buitenspel*, in „*ESB*”, 55 (1970), blz. 295.

²⁹ „Nota buitenlandse werknemers”, a.w., blz. 17; „Buitenlandse arbeiders”, *Sociale en economische verkenningen deel 2*, Algemene Werkgevers-Vereniging, september 1969.

³⁰ „Nota buitenlandse werknemers”, a.w., blz. 6.

³¹ J. P. Pronk, a.w., blz. 295.

Leve de anti-economie!

Sinds Nederland op de anti-economie is overgestapt, valt het niet mee om een keuze te doen uit de veelheid van anti-economische beschouwingen en kritieken. Bij alles wat de laatste tijd is gepubliceerd, hebben de opvattingen van de vakcentrales ons nog het meest getroffen. De scherpste kritiek was gericht op het besluit van de regering de produktiedaling van 5% naar 4% te brengen. „Als we het dalings tempo van 4% moeten aanhouden, dan kan het nog heel wat jaartjes duren voor de werknemers eindelijk het vijfdaagse werkjaar hebben”, aldus NVV-voorzitter Kloos. „Doch als de regering niet horen wil, dan moet ze maar voelen”. Hij waarschuwde: „Als het moet, zullen de arbeiders een week lang dag en nacht werken. Dan moeten de bedrijven maar zien waar ze de productie laten!”.

De voorzitter van het CNV, de heer Lanser, liet zich gematigder uit. Hij had ernstige kritiek op de jongste prognoses van het Centraal Planbureau. Hij meende, dat een produktiedaling van 6% zeker tot de mogelijkheden behoorde, i.p.v. de voorspelde 4% daling. „Nog steeds”, zo zei de heer Lanser, „staan de prognoses van het CPB onder invloed van minister Witteveen”. Hij was overigens wel gelukkig met het wetsontwerp van deze minister, dat beoogt de loon- en inkomstenbelasting geheel af te schaffen. Wel miste de CNV-leider in het ontwerp een bepaling waarmee de activiteiten van bijzondere groepen werknemers een halt zou kunnen worden toegeroepen. Hij dacht hierbij met name aan het heffen van een negatieve belasting. Hij betreurde, dat de consumptiedaling het komende jaar slechts 2% zal bedragen, maar het was hem wel duidelijk, dat het terugdringen van de investeringen (15% daling) voorrang had. „Bij de investeringen”, aldus de heer Lanser, „moeten we de zaak aanpakken. De productie zakt dan vanzelf wel in elkaar”.

Het conflict tussen de metaalvakbonden en Philips is nog steeds niet bijgelegd. Zoals bekend heeft Philips — zonder de ondernemingsraden te raadplegen — een boetebepaling ingesteld. Werknemers, die na elf uur 's morgens in het bedrijf worden aangetroffen, zouden volgens deze bepaling een hele dag niet mogen werken, met behoud van loon uiteraard. Hangende de besprekingen met de bonden, is de bepaling geschorst. Dit gebeurde overigens pas nadat de Metaalbedrijfsbond-NVV bedreigd had zijn leden 24 uur te laten overwerken zonder betaling.

Ook langs de openbare weg is al duidelijk de invloed van de nieuwe welvaartsontwikkeling te bespeuren. De oude reclameborden zijn verdwenen. Wie nu van Den Helder naar Enschede fietst, wordt getroffen door grote borden met spreuken als „Morgen komt er weer een dag”, met in kleine letters eronder „Wie dán leeft die dán zorgt”: En „Doe eens een dutje, goed voor U”. Nu het luchtverkeer praktisch is stilgelegd, hebben de voormalige bewoners van het Nationaal Monument bezit genomen van de startbanen van Schiphol. Hierop vindt nu het ene pop-festival na het andere plaats. Het begrip „startbanen” heeft overigens de laatste jaren een onaangename

klank gekregen, nu de moderne jongeren zich direct na de schooltijd vrijwel allen onmiddellijk voor een uitkering krachtens de Bijstandswet opgeven.

Achteraf bekeken is het allemaal nog vrij snel in z'n werk gegaan. Het was Tinbergen die de kat de bel aanbond. Hij rekende ons in een televisie-uitzending voor, dat we — als we onze materiële verlangens wat minder hoog zouden willen stellen — best van onze rente zouden kunnen gaan leven. De enorme schulden, die de ontwikkelingslanden aan ons hebben, leveren immers fabelachtige bedragen aan rente op! Natuurlijk ontstond er in het begin een geweldige deining, maar het gezonde verstand behaalde de overwinning, d.w.z. de SER kreeg de zaak in studie. Na drie jaar kwam het hoge woord eruit. Nederland moest overgaan op de anti-economie! Als basis werden de berekeningen van Prof. Tinbergen genomen, aangevuld met cijfers van het CPB.

Wie Nederlander is, behoeft dus binnen niet al te lange tijd helemaal niet meer te werken. Voor het bedienen van de elektriciteitscentrales e.d. en voor de medische verzorging zullen voldoende buitenlandse arbeiders worden opgeleid. Dit geldt ook voor het schoonhouden van de straten en voor de bediening in cafés e.d. Want het niet-werken zal — behoudens in geval van medische indicatie — voor alle Nederlanders gelden. Er zal niet worden gediscrimineerd!

Vooral de eerste tijd was geweldig! Het streven naar de anti-economie had nog iets van het nieuwe, net als toen we pas van de Duitsers waren bevrijd. Ik herinner me nog het opblazen van het Hoogovencomplex. De t.v. zond toen nog uit. Het was een korte uitzending, maar zoiets vergeet je niet. Een geweldige stofwolk dreef dagenlang boven ons land. Natuurlijk zijn er bij de overschakeling op de anti-economie fouten gemaakt. Toen de ex-werknemers van Hoogovens wilden gaan vissen, bleek er in Noord-Holland te weinig viswater te zijn. Enig soelaas kwam er doordat in versneld tempo de Zaanse industrie werd geliquideerd. Maar in die wateren zaten uiteraard heel wat stekkie van de Zaanse kanters zelf!

Helaas zullen niet alle bedrijven kunnen worden gesloten. Er zijn n.l. nogal wat mensen die op doktersadvies enkele uren per week zullen moeten werken. Regionaal verspreid zullen daarom enige fabrieken en kantoren openblijven. Met buitenlandse ondernemingen zijn hiervoor reeds contracten afgesloten. Er zal echter streng op worden toegezien, dat van deze arbeid geen-misbruik wordt gemaakt. Regelmatig zullen de patiënten medisch gekeurd worden. Het gaat hier vooral om oudere mensen; bij de jongeren hebben zich tot nu toe geen gevallen voorgedaan, die tot opname in een der bedrijven noodzaakten.

In zijn prognose op lange termijn mikt het CPB op het jaar 1980. Dan zal waarschijnlijk alleen nog op woensdag worden gewerkt. Welke woensdag dit zal zijn, zal het dan zittende kabinet moeten uitmaken.

Jan Müller

Overheid, openbaarheid en voorlichting (II)*

DR. G. J. LAMMERS

In het eerste artikel heb ik er reeds op gewezen, dat het ontwerp van wet Openbaarheid van bestuur niet uitgaat van het individuele recht van de burger, maar van het openbaarheidsbeginsel als voorwaarde voor een goede en democratische bestuursvoering. De wet richt zich dan ook met een opdracht tot de ministers. Zij moeten zorgdragen voor het openbaar maken, zo nodig en mogelijk met verklaring en toelichting, van:

- a. door de minister of onder zijn verantwoordelijkheid genomen besluiten, houdende algemeen verbindende regels, zodra deze zijn genomen;
- b. het overige door hem (de minister) of onder zijn verantwoordelijkheid gevoerde bestuur, zomede bestuursvoornemens, hetzij in afgeronde, hetzij in voorlopige vorm, zodra met het oog op een goede en democratische bestuursvoering opinievorming daaromtrent van belang is;
- c. adviezen, ter voorbereiding van het bestuur door niet-ambtelijke adviesinstanties uitgebracht, zodra deze zijn ontvangen.

Spraken we tot nu toe bij het recht van informatie over de passieve openbaarmaking, dit artikel handelt over actieve openbaarmaking. De minister — en de Minister-President met betrekking tot onderwerpen van algemeen regeringsbeleid — moet niet wachten tot hem iets gevraagd wordt, hij moet de genoemde categorieën openbaar maken, tenzij. . . . En er zijn niet minder dan zes ontheffingsgronden. Openbaarmaking is nl. niet verplicht voor zover deze:

- a. de eenheid van de Kroon naar buiten in gevaar zou kunnen brengen;
- b. de veiligheid van de staat zou kunnen schaden;
- c. de goede betrekkingen van Nederland met vreemde mogendheden zou kunnen schaden;
- d. de economische of financiële belangen van de staat in ernstige mate zou kunnen schaden;
- e. de opsporing van strafbare feiten in ernstige mate zou kunnen belemmeren;
- f. bij de aangelegenheid betrokken personen of derden onevenredig in hun belangen zou kunnen bevoordelen of schaden.

Openbaarheid en de Raad van State

Er zitten aan dit wetsontwerp merkwaardige kanten. De opdracht tot openbaarmaking aan de overheid is eigenlijk oeverloos, maar de ontheffingsgronden kunnen de zee van informatie indammen tot een rustig kabbelend stroompje. Trouwens, in het artikel zelf zit ook al een dam. Artikel

2 b schrijft openbaarmaking voor „zodra met het oog op een goede en democratische bestuursvoering opinievorming daaromtrent van belang is”.

Wat bedoelt de wetgever hier met opinievorming? Heeft hij hier de publieke opinie op het oog of de opinie van belanghebbenden? Of de opinie van de publiciteitsmedia en de vakpers? Wie maakt uit of met het oog op een goede en democratische bestuursvoering opinievorming van wie dan ook van belang is? De minister? In ieder geval in eerste instantie. En wie dan? De administratieve rechter? En wie is dan de klager?

Ik geloof dat de rechter niet de juiste beroepsinstantie is bij conflict over de toepassing van artikel 2 en 3. De aangevoerde beroepsinstantie is hier de Staten-Generaal. Het gaat over toepassing van het beginsel van behoorlijk bestuur in het belang van een goede en democratische beleidsvoering en de regering is daarvoor verantwoordelijk aan de volksvertegenwoordiging. Maar horen de artikelen 2 en 3 dan wel in een wet thuis? In een initiatiefwet zouden het moties zijn, die de regering uitnodigen het veld van openbaarheid in de rijksdienst uit te breiden. Het is opmerkelijk dat het artikel 2 c zo uit een motie van de Tweede Kamer lijkt overgenomen. Het gaat hier over de publikatie van de adviezen van de niet-ambtelijke adviesinstanties. Het wetsartikel schrijft voor dat de regering deze openbaar moet maken zodra ze zijn ontvangen. Dit is de materiële inhoud van de motie-Romme die in 1959 door de Tweede Kamer werd aangenomen. De motie ging weliswaar iets minder ver dan het wetsontwerp-Biesheuvel. De motie sprak uit, dat adviezen als hier bedoeld als regel openbaar behoren te worden gemaakt. Minister-President Drees had ernstige bezwaren, die een jaar later door de toen opgetreden Minister-President De Quay werden geconcretiseerd. Het Kabinet achtte het in het algemeen niet verantwoord adviezen voor publikatie vrij te geven alvorens de betrokken minister(s) ten aanzien van de aangelegenheid, waarop het advies betrekking heeft, een standpunt heeft (hebben) bepaald.

Overigens zou hieruit niet dienen te worden afgeleid, dat publikatie, nadat de regering haar standpunt heeft bepaald, in alle gevallen vaste regel zou dienen te zijn. Het Kabinet achtte in het algemeen het publiek maken van rapporten over vertrouwelijke (waaronder persoonlijke) kwesties onjuist evenals publikaties van ambtelijk en dus intern karakter. Het openbaar maken van adviezen in vele

* (1) in „ESB” van 12 augustus 1970, blz. 760-763.

honderden incidentele kwesties heeft veelal geen zin. Bezwaarlijk achtte het Kabinet het voorts tot openbaarmaking over te gaan, indien het betrokken college zelf daartegen bedenkingen heeft. Daarentegen zouden rapporten en adviezen aangaande aangelegenheden van algemene aard van colleges die als een representatief orgaan kunnen worden aangemerkt, in de regel voor openbaarmaking in aanmerking komen.

Ziehier in het kort de stand van zaken, zoals Mr. J. M. Kan die schetst in zijn bijdrage in de bundel *Hoe openbaar wordt ons bestuur?* Mr. Kan meent echter, dat moet worden voorkomen dat ook de Staten-Generaal zich zullen doen bijstaan door vaste commissies van advies en bijstand en daarom moet de regering zich ervoor hoeden om de adviezen van de bestaande colleges te sterk te beschouwen als haar „eigendom”. Het kan volgens hem zijn voordeel hebben wanneer bij de publikatie ook het voorlopige standpunt van de regering wordt gepubliceerd. Met Minister Witteveen in diens antwoord op de vragen van het Eerste-Kamerlid De Gaay Fortman is hij van oordeel dat hiermee een evenwichtige publieke oordeelsvelling kan zijn gediend. Van een openbaarmaking van de adviezen van de Raad van State is Mr. Kan anders dan de Commissie-Biesheuvel een verklaard tegenstander. Hij beroept zich daarbij op het feit dat de Raad van State een adviesorgaan van de Kroon is. Ook wanneer men dit aanvaardt als uitgangspunt kan men zich afvragen of de gevolgde procedure niet verouderd is en inefficiënt werkt. De Raad van State brengt advies uit aan de Kroon nadat het wetsontwerp de ministerraad is gepasseerd. De opmerkingen van de Raad van State komen ter tafel nadat het departementaal beraad is afgesloten en de beslissing in de ministerraad is gevallen. Belangrijke wijzigingen in het ontwerp kunnen niet worden aangebracht tenzij de ministerraad er opnieuw kennis van neemt.

Wie de praktijk kent weet dat de adviezen van de Raad van State, hoe doorwrocht zij ook zijn, niet veel invloed op het beleid kunnen uitoefenen. Het zou zinvoller zijn indien deze adviezen van een inderdaad deskundig college de ministerraad bereikten vóór de beslissing is gevallen. Tegen publikatie gelijktijdig met het wetsontwerp zou dan ook geen bezwaar behoeven te bestaan, daar de Kroon van deze adviezen gelijk met het haar aangeboden wetsontwerp heeft kunnen kennisnemen. Deze gang van zaken laat overigens geheel onverkort het recht van de Raad van State om „sponte sua” aan de Kroon advies uit te brengen over het gehele terrein van wetgeving en bestuur. Een bijkomend voordeel zou nog zijn dat een minister een wetsvoorstel rechtstreeks naar de Raad van State zou kunnen zenden en niet meer op een machtiging van de ministerraad zou behoeven te wachten. Voor de besprekingen in de ministerraad is het gunstig te beschikken over het advies van de Raad van State, een college van personen die ieder op een specifiek terrein van openbaar bestuur de nodige ervaring hebben opgedaan en 's lands wetgeving kunnen overzien. De vaak gedegen adviezen van de Raad zouden op deze wijze de aandacht krijgen die zij verdienen. Zij zouden nl. in een eerder stadium dan thans invloed hebben op de vorming van het regeringsbeleid.

Openbaarheid ambtelijke stukken

Houdt plicht tot openbaarmaking ook in, dat de regering de adviezen van haar ambtenaren openbaar maakt? Een vraag die de gemoederen in Den Haag nogal in beweging heeft gebracht. De Commissie-Biesheuvel beantwoordt

de vraag bevestigend, al zondert zij informele memo's en kladstukken van publikatie uit. Zij hebben, evenmin als stukken die bestemd zijn om te worden omgezet in meer officiële stukken, geen enkele betekenis voor de informatie van de burger.

Men kan hier verschillend over denken. Voor de informatie van de burger kunnen deze memo's en kladjes onbetekenend zijn. Voor de ambtenaar kan het vervelend zijn indien hij in de publiciteit geconfronteerd wordt met enkele vluchtige aantekeningen, die o.a. bewijzen dat hij op dat moment nog weinig inzicht in het probleem had. Moeten zij om die reden uit het dossier worden verwijderd? Ik zou het betreuren. Voor de geschiedschrijver kunnen dergelijke kladjes en memo's waardevol zijn. Het archief van Dr. Nolens bestaat voor een deel uit dergelijke kladjes en blocnote-notities. Ook stukken, die bestemd zijn om later in meer officiële vorm te worden omgezet hebben voor de geschiedschrijver betekenis. Hij kan uit de wijzigingen in de tekst, en het handschrift daarvan soms opmaken wie overwegende invloed op de eindredactie heeft gehad. Wanneer men ontijdige publikatie van dergelijke stukken wil voorkomen moet men wel een schaduw dossier aanleggen, waarin men alles opneemt, vooral ook de aantekeningen van telefoongesprekken. Ik voorzie dat er anders waardevol materiaal onherroepelijk verloren gaat.

Zijn dergelijke departementale dossiers in hun geheel wel zo belangrijk voor de informatie van de burger? Wie geen vreemdeling in het Haagse Jeruzalem is weet, dat de grote beleidslijnen niet worden aangegeven door één enkele ambtenaar aan één enkele minister. Het departementale werk is voor een groot deel uitvoering, waarbij beroep op een of andere rechterlijke instantie openstaat. Regeringsbeleid wordt interdepartementaal voorbereid. Voor een deel in gemengd samengestelde commissies van advies en bijstand, voor een deel in ambtelijke commissies. Hoe de samenstelling van de commissie ook is, de ambtenaar zit er als vertegenwoordiger van zijn minister. Soms zijn het permanente commissies, soms worden zij ad hoc samengesteld met een speciale opdracht. In ieder geval heeft iedere onderraad uit de ministerraad een afspiegeling op ambtelijk niveau. Dit betekent dat de agenda voor een der onderraden op interdepartementaal ambtelijk niveau wordt voorbereid en met adviezen belegd. Deze onderraden zijn: de raad voor de rijksdienst, de raad voor economische aangelegenheden, de raad voor de ruimtelijke ordening, de algemene verdedigingsraad, de raad voor Europese zaken. De afspiegeling op ambtelijk niveau is niet in alle gevallen even zwaar, maar enkele hebben wel een bijzondere betekenis. Ik denk hier bijv. aan de Formatiecommissie, de adviescommissie voor de arbeidsvoorwaarden van het overheidspersoneel; aan de commissie voor de algemene verdedigingsvoorbereiding, adviesorgaan van de algemene verdedigingsraad, vooral belangrijk voor de voorbereiding van de algemene verdediging in de civiele sector; aan de interdepartementale commissie voor de kernenergie; aan de sociaal-economische commissie, waarin de vertegenwoordigers van de sociaal-economische departementen zitting hebben met de directeur van het Planbureau.

Het is vooral deze laatste commissie die een belangrijke rol speelt bij de ambtelijke voorbereiding van het beleid op financieel-economisch terrein. Deze commissie bundelt een aantal experts van de departementen om te komen tot een gezamenlijk advies aan de raad voor de economische aangelegenheden — de befaamde REA — of aan de ministerraad in pleno. Ik geloof niet dat deze commissie haars gelijke aan invloed op het regeringsbeleid heeft. Zij

stelt in een kritieke situatie niet alleen de diagnose, maar geeft ook de alternatieve oplossingen met de verantwoorde keuze daaruit. Wie het economisch beleid doorzichtig wil maken moet beginnen de adviezen van deze commissie bij de stukken te voegen.

Een andere belangrijke ambtelijke commissie is de rijksplanologische commissie, welke niet aan de aandacht van de Commissie-Biesheuvel is ontsnapt. Deze ambtelijke commissie bereidt het beleid voor op het gebied van de ruimtelijke ordening. Op bladzijde 102 van het rapport vindt men een interessante analyse van het proces van voorbereiding en besluitvorming in dit veld van overheidszorg, waarbij de burger in waarheid een levensbelang heeft. De Commissie-Biesheuvel meent dat de inspraak hier niet voldoende verzekerd is. Zij stelt een andere procedure voor, waarbij direct na het advies van de rijksplanologische commissie de openbaarheid wordt gezocht. Dit advies zou nl. direct moeten worden gepubliceerd en om advies worden voorgelegd aan de raad voor de ruimtelijke ordening, een krachtens de wet op de ruimtelijke ordening ingesteld adviescollege (niet-ambtelijk). De samenstelling en taakstelling van dit college zouden moeten worden aangepast en de vergaderingen van deze raad zouden openbaar moeten zijn. De raad heeft nu al het recht om in het openbaar te vergaderen, maar van dit recht is nog geen gebruik gemaakt. De hearings van de raad zouden ook openbaar moeten zijn en het uit te brengen advies zou moeten worden gepubliceerd. Het gaat hier blijkbaar vooral om de adviezen terzake van korte-termijnplannen die naar de mening van de commissie de belangen der burgers meestal meer aanwijsbaar raken dan lange-termijnplannen.

Ook ten aanzien van de voorbereiding van het waterstaatsbeleid komt de Commissie-Biesheuvel met constructieve voorstellen. Ook hier publicatie van de plannen in een vroeger stadium, hearings van de raad voor de waterstaat in het openbaar en publicatie van de adviezen.

Het proces van openbaarmaking bij de Cultuurtechnische Dienst is volgens de commissie ook voor verbetering vatbaar. Op pag. 110 van haar rapport vindt men een gedetailleerd voorstel. Met de suggestie om, zoals wij reeds aanstipten, door middel van een nota in het voorjaar inzicht te geven in het financieel-economisch perspectief, ligt hier reeds een aantal voorstellen ter tafel die hand en voet hebben. Het voordeel van deze voorstellen is, dat zij op directe wijze de openbare sfeer vergroten. Ongetwijfeld zijn er nog meer voorbeelden te vinden. Wij noemden al terloops de adviezen van de sociaal-economische commissie. De ambtenaren die deel van deze commissie uitmaken behoren tot de top van het ambtelijk apparaat en zijn niet bang voor het dragen van verantwoordelijkheid. Zij zijn loyaal aan de regering, maar ook loyaal aan de discipline van hun wetenschap.

Op tal van punten wijst het rapport-Biesheuvel zo de weg naar meer openheid. Direct uitvoerbare suggesties worden gegeven. De regering kan daarmee voort. Een wettelijke regeling is daarvoor niet nodig; misschien in enkele gevallen een wetswijziging. Het zou mij niet verwonderen als de regering het „wetsontwerp openbaarheid bestuur” naar de Grondwetscommissie zou doorzenden. Ook uit het oogpunt van wetstechniek lijkt het mij zo een moeilijk uit te voeren wet. Het gevaar dreigt dat overspannen verwachtingen worden gewekt van hetgeen wettelijk gewaarborgd kan worden. Ik denk dat deze wet pas in een later stadium uitvoerbaar zal zijn, nl. in een stadium waarin de democratie zich verder heeft ontwikkeld. Met voorbeelden uit het buitenland moet men ook voor-

zichtig zijn, want de mate van openbaarheid hangt ten nauwste samen met de werking en ontwikkeling van het democratisch bestel. Ik ben ervan overtuigd dat dit ontwikkelingsproces snel gaat. Het wordt het best bevorderd door het openbaarheidsbeginsel overal waar dit mogelijk is in het beleidsproces in te bouwen. Het overheidsapparaat moet aan de openbaarheid gewennen, maar de burger ook.

De vraag in hoeverre en op welke punten de rijksdienst meer openbaar kan worden gemaakt, zal het best door een kleine ambtelijke commissie aan de hand van de voorstellen in het rapport-Biesheuvel bekeken kunnen worden. De suggesties van het rapport, die betrekking hebben op de overheidsvoorlichting in engere zin, kunnen door de Voorlichtingsraad in studie worden genomen en voor een deel direct worden uitgevoerd. Over dit onderdeel van het rapport nog een enkele opmerking.

Praktische suggesties voor het beleid

Het aantal conclusies in het rapport over de praktijk van de overheidsvoorlichting is groot. Principiële wijzigingen in het tot dusver gevoerde beleid worden niet voorgesteld. Voor de toekomst wordt aan de voorlichting wel een taak toebedeeld bij de uitvoering van de „wet openbaarheid van bestuur”. Indien deze althans het Staatsblad haalt. Ook zonder deze wet heeft de voorlichting hier een taak. Dit is geen novum, want de voorlichting is in de laatste jaren reeds sterk geactiveerd. Zij krijgt het gemakkelijker indien in bepaalde beleidsprocessen de openbaarheid wordt ingebouwd en automatisch werkt. Haar moeilijkste taak ligt in de beleidssector van de actuele politiek. Dat is altijd haar moeilijkste taak geweest en dat zal wel zo blijven ook. De mentaliteit speelt hier de grootste rol. Zolang het een minister of een Kabinet voor de wind gaat vindt de voorlichting een open oor. Maar wanneer er moeilijkheden rijzen en het politieke getij keert vindt de voorlichting barrières op haar weg. Het is gemakkelijk voorlichten over een winnende ploeg; een verliezende ploeg baart de voorlichter zorgen. Een wettelijke regeling helpt hier niet. Men zou het een psychologische wetmatigheid kunnen noemen. Een voorwaarde voor de voorlichting is de aanwezigheid van een duidelijk beleid. Een aarzelend beleid verlamt de voorlichting. Voorlichting op zichzelf is niet belangrijk; belangrijk is het beleid als object van de voorlichting. Hoe moeilijk dit in de praktijk is kan een buitenstaander niet begrijpen.

De commissie beveelt in het bijzonder aan meer en tijdiger voorlichting over de ministerraad. Er treedt hier weer een hardnekkig misverstand aan de dag. Men denkt dat de vergaderingen van de ministerraad een onuitputtelijke bron van nieuws zijn. Niets is minder waar. De commissie wil de agenda van de ministerraad doen publiceren. Een meer duister stuk kan men zich moeilijk voorstellen. Het is alleen begrijpelijk voor wie over de stukken beschikt. En dan heeft een buitenstaander nog toelichting nodig! Het punt ingekomen stukken en de rondvraag zijn vaak het meest interessant, al leveren deze punten lang niet altijd nieuws op. Voor wie let op de plaats van de ministerraad in ons staatsbestel behoeft dit geen verwondering te wekken. De ministerraad is geen bestuurscollege met een eigen executief orgaan. Zolang de individuele ministeriële verantwoordelijkheid als staatrechtelijke doctrine wordt gehandhaafd blijft de ministerraad onveranderd overlegorgaan op het hoogste niveau. Het is een coördinerend orgaan, dat kennis neemt, beraadslaagt en zo nodig beslist met meerderheid van stemmen over de globale plannen van de indivi-

duale ministers. Het is een homogeen orgaan, d.w.z. de homogeniteit wordt aangenomen zolang het tegengestelde niet blijkt. Voorlichting over de beraadslagingen in de ministerraad zal moeilijk kunnen worden gegeven. Natuurlijk zijn de ministers het niet altijd eens; zo ergens in de democratie geldt van de ministerraad dat overeenstemming door persuasie en compromis wordt bereikt. Hoe dat proces zich voltrekt is geheim, omdat openbaarheid hier verlamdend zou werken. Wat dan overblijft voor de publiciteit zijn de activiteiten van de individuele ministers waarover in het Kabinet in beginsel overeenstemming is bereikt. Soms na een uitvoerig debat, soms als hamerstuk.

De Commissie-Biesheuvel wil dat de Minister-President na iedere vergadering van de ministerraad de pers te woord zal staan. Dit gebeurt al enige tijd, maar het verwondert mij niet dat blijkens enkele uittalingen van journalistieke zijde de resultaten niet aan de verwachtingen beantwoorden. Behalve bij zeer actuele problemen, wanneer de beslissing in de ministerraad een punt van algemeen regeringsbeleid betreft, is het optreden van de Minister-President te zwaar. Als de Minister-President de pers ontvangt moet hij werkelijk iets belangrijks hebben mee te delen. Men kan het jammer vinden dat de ministerraad niet meer nieuws oplevert, doch zonder principiële wijziging van ons staatsrecht op dit punt zie ik geen verandering. Het zwaartepunt voor het vormen van het regeringsbeleid ligt bij het interdepartementaal overleg, hetgeen ook duidelijk blijkt uit de wijze waarop de rijksbegroting tot stand komt.

Eerst wanneer er een crisissituatie ontstaat neemt de Minister-President de teugels over en van dat moment af is hij ook het centrale beleidsorgaan voor de voorlichting. In dat geval coördineert de directeur van de Rijksvoorlichtingsdienst de voorlichting op ambtelijk niveau in voortdurend contact met de departementale voorlichtingsdiensten. In die situatie moet hij van uur tot uur op de hoogte van de ontwikkeling zijn en daarom is het niet alleen gewenst maar ook noodzakelijk, dat hij de besprekingen in de ministerraad bijwoont en daar steeds het voorlichtingsaspect in het oog houdt. Echter met de ogen van een buitenstaander, die zelf niet geëngageerd is. Het is geen benijdenswaardige functie. Want de publiciteit is vaak een van de moeilijkste aspecten van het beleid. Confrontatie met de openbaarheid brengt mee dat het beleid heel duidelijk en concies geformuleerd moet zijn en juist daarbij kunnen opvattingen die schijnbaar parallel lopen divergeren. Het is een juiste gedachte van de Commissie-Biesheuvel dat de Minister-President in dat geval zelf als zijn eigen zegsman moet optreden, doch fysiek is dit onmogelijk. Het lijkt een onoplosbaar probleem en in wezen is het ook onoplosbaar, omdat in dit spanningsveld tussen beleidsvoering en openbaarheid geen sluitende systemen te bedenken zijn. Het zal altijd een benadering van het ideaal zijn waarbij het op de mentaliteit aankomt. Wie de openbaarheid als een natuurlijk gegeven, of beter gezegd als een levensvoorwaarde beleeft zal rusteloos naar wegen zoeken die naar de openheid leiden.

Opmerkenswaard is de conclusie van de commissie dat persconferenties van de overheid, behoudens uitzonderingen in verband met embargo's, openbaar moeten zijn. De moeilijkheid ontstaat wanneer de commissie daaraan toevoegt dat aan de media radio en televisie de mogelijkheid van registratie (elektronisch en op film) van deze bijeenkomsten niet mag worden onthouden. Ik denk dat van journalistieke zijde tegen dit deel van de conclusie wel be-

*Protest tegen pijpleiding naar Eems:
smeerpijperij*

*VARA vraagt Kloos als voorzitter:
de VARA-haan was toch afgeschaft?*

*KNVB en t.v.-voetbal:
Cosa NOSTra*

*Rumoer rond overname modemagazijnen
door Centrum Bank:*

*in die branche is uitverkoop
toch een doodnormale zaak?*

(ongecorrigeerd)

zwaren zullen rijzen. De ervaring leert dat een persconferentie, geregistreerd door radio en televisie, als regel volkomen van karakter verandert. Een persconferentie heeft alleen zin, wanneer het verkeer tweezijdig kan zijn. Het moet een vraag- en antwoordspel zijn. Voor een buitenstaander is dit vaak niet te volgen. De vragen zijn vaak scherp geformuleerd om degene die het interview geeft uit de tent te lokken. Met hetzelfde doel wordt dezelfde vraag in andere vorm herhaald. Registratie daarvan door radio en televisie geeft een vertekend beeld. Men ziet ook vaak gebeuren dat de radio- en televisiereporter zich van het gesprek meester maken door naast de man te gaan zitten die de persconferentie geeft. De schrijvende journalisten komen dan niet aan bod. Het wordt een gesprek tussen de man die de persconferentie geeft en de radio- en televisiereporters. Dit kan veel beter na afloop van de persconferentie plaatsvinden. De radio- en televisiereporters hebben zich tijdens de persconferentie op een kort gesprek kunnen voorbereiden, een gesprek dat de materie in begrijpelijke vorm overbrengt. Ik zou er met kracht voor willen pleiten de behoeften van de verschillende media te blijven onderscheiden.

Principieel is de vraag, of de overheid zelf zendtijd moet reserveren voor eigen uitzendingen buiten de zendgemachtigden om. De commissie concludeert, dat de overheid in het algemeen van de wettelijke mogelijkheid om zelfstandig radio- en televisie-uitzendingen te verzorgen geen gebruik dient te maken dan nadat gebleken is, dat op andere wijze via deze media geen verspreiding van voldoende informatie over haar beleid kan worden verkregen. Als men de toelichting op deze conclusie leest, krijgt men de indruk dat de bereidheid van de media om langs deze weg mee te werken aan een verantwoorde overheidsvoorlichting nog zal moeten blijken. De redegeving voor deze conclusie klinkt niet al te overtuigend. De ervaring van de overheidsvoorlichting op dit gebied zal aan die aarzeling niet vreemd zijn. Zij zal ook niet vreemd zijn aan de standpuntbepaling door de vertegenwoordiger van de minister van Binnenlandse Zaken in de commissie, die van oordeel is dat de overheid als hoedster van het algemeen belang over eigen zendtijd moet beschikken. Persoonlijk ben ik geneigd een tussenoplossing te kiezen, nl. een orgaan waarin overheid, omroepen en maatschappelijke organisaties samenwerken om de voorlichting over onderwerpen van publiek belang gestalte te geven.

Dit is geen nieuw idee; de plannen liggen zo goed als klaar, maar ze zijn in de ijskast gezet. Deze voorlichting op

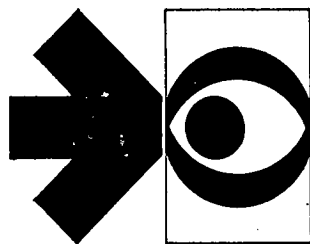
te dragen aan een zelfstandig, onafhankelijk orgaan lijkt mij de enige weg om uit de impasse te geraken. De commissie heeft gereleveerd hoe de eigen zendtijd van de overheid de daarin gegeven voorlichting verdacht maakt bij kijker en luisteraar; even zwaar weegt de opmerking dat in de presentatie door radio en televisie vaak wel de kritiek aan het woord komt, maar dat de substantie van de voorlichting niet overkomt. Dit is een gevolg van tweërlei taakstelling. Deze laten zich niet gemakkelijk verzoenen. Bij onze zuiderburen, in België, heeft men van daaruit redenerend de gehele overheidsvoorlichting opgedragen aan een buiten de overheid staand orgaan. Dit lijkt mij voor de hele overheidsvoorlichting staatsrechtelijk een moeilijke constructie, maar voor een deelsterrein met niet-controversiële onderwerpen van publieke aard heeft het aantrekkelijke aspecten

Een aantal belangrijke conclusies van het rapport kan ik hier slechts aanstippen. Ik doel hier op een reconstructie van de Staatscourant en op een verbetering van de officiële

Handelingen van de Staten-Generaal. Het zijn waardevolle tips. Zo kan men er nog meer vinden in dit rapport van 241 bladzijden. Maar het belangrijkste is toch gelegen in de geest die het rapport ademt. Hoe men ook mag denken over de uitvoerbaarheid van bepaalde voorstellen, in vergelijking met het rapport-Van Heuven Goedhart is er een stap vooruit gezet. De vervanging van het geldende geheimhoudingsbeginsel door het beginsel van openbaarheid past in het beeld van deze tijd. Het is een beginsel dat hoort bij een volwassen volk. Men kan echter niet verwachten dat de praktijk van jaren, ja van geslachten, door één machtswoord wordt gewijzigd. Het zal een moeizaam proces zijn, waarbij de gezindheid der machtsdragers de belangrijkste factor is. Het rapport van de Commissie-Biesheuvel is een krachtige aansporing voor de regering haar standpunt te bepalen en haar beleid op korte en lange termijn uit te zetten. Wij wachten met spanning op de Derde Dinsdag in september.

G. J. Lammers

Magazien

Het Waddengebied

De Landelijke Vereniging tot Behoud van de Waddenzee heeft ter gelegenheid van haar eerste lustrum en het Natuurbeschermingsjaar 1970 een speciaal nummer van het *Waddenbulletin*, haar tweemaandelijks orgaan, uitgegeven. Voor de totstandkoming van deze uitgave (no. 3, 1970), die in een vergrote oplage is verschenen, werd van verschillende zijden, o.a. van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, financiële steun ontvangen. De redactie kon er dus iets goeds van maken en dat heeft zij ook gedaan. Het nummer dat 64 bladzijden telt, bevat een groot aantal fraai geïllustreerde artikelen over de biologische, de geomorfologische, de economische en de recreatieve betekenis van het Waddengebied. Deze artikelen zijn stuk voor stuk het lezen waard. Zij zijn boeiend en/of beklemmend al naar gelang het accent is gelegd op de huidige betekenis dan wel op de bedreigingen van het Waddengebied.

De redactie hoopt natuurlijk dat dit nummer in beide opzichten als „eye-opener” zal werken. „Nu in het Europees Natuurbeschermingsjaar de roep om een doeltreffend natuur- en milieubeleid steeds sterker wordt, is het zonder meer absurd nog plannen te beramen om het belangrijkste en betrekkelijk ongerepte natuurgebied dat dit land nog rijk is, ten koste van vele miljoenen guldens te degraderen tot één of andere vorm van cultuursteppe. Dit zal nooit mogen gebeuren, ter wille van de mens zelf!”, schrijft zij in haar openingsartikel. Ook Prof. Dr. J. C. van de Kamer, hoogleraar in de algemene zoölogie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, wijst er in zijn bijdrage over de natuurwetenschappelijke aspecten van de Waddeneilanden op, dat op onze generatie de plicht rust — ook internationaal gezien — dit unieke biologische gebied „zodanig verder te laten ontwikkelen, dat het biologisch potentieel niet wordt aangetast”.

Natuurbehoud en milieubeheer stellen imperatieve eisen, willen we een wereld behouden die geschikt is voor de mens om waardig in te leven, aldus Mr. H. P. Gorter in het door hem namens de directie uitgebrachte jaarverslag 1969/1970 van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland¹. De bekende Zwitserse bioloog Prof. Portmann zei het onlangs zo: „Naturschutz ist heute Menschenschutz”². Korter en pregnanter kan het niet worden geformuleerd. Gelukkig zijn het niet alleen biologen en natuurbeschermers die

zich ernstig bezorgd maken over het nog steeds voortgaande milieubedrijf en voor wie het afsluiten of inpolderen van de Waddenzee een schrikbeeld is. De vele proefschriftstellingen die de laatste jaren betrekking hebben op de Waddenzee, geven hier bijvoorbeeld blijk van. In genoemd *Waddenbulletin* zijn er 15 afgedrukt, waaronder deze:

„Het verdient aanbeveling om, na eventuele inpoldering van de Waddenzee, in het drooggemalen land kunstmatige meren te graven en het vrijkomende zand te gebruiken voor de aanleg van een nieuwe reeks eilanden in de Noordzee, teneinde de eilandrecreatie in stand te houden” (Dr. J. Boersma, chemie, R.U. Utrecht, 1968).

En deze:

„Bij de plannen tot indijken van de Waddenzee begint de inpolderingsdrift van de Nederlanders pathologische vormen aan te nemen” (Dr. A. J. van der Griendt, medicijnen, R.U. Groningen, 1969).

Als laatste deze:

„Het Waddengebied dient zo snel mogelijk tot een internationaal natuur-

¹ Dit jaarverslag is afgedrukt in „Natuurbehoud”, no. 3, augustus 1970.

² Prof. Dr. Dr. h. c. A. Portmann in een artikel over natuurbescherming in het „Bulletin” van de Schweizerische Kreditanstalt van juli 1970.

monument uitgeroepen te worden om te voorkomen, dat het door een reeks kleine veranderingen gedenatureerd wordt tot het punt, dat algehele inpoldering nauwelijks als een verlies ervaren zal worden" (Dr. P. Veen, sociale wetenschappen, R.U. Utrecht, 1970).

Alvórens het Waddengebied tot natuurmonument wordt verklaard, zal de regering evenwel eerst de bevinningen willen afwachten van de begin maart van dit jaar door Minister Bakker geïnstalleerde Waddenzee-commissie, die tot taak heeft gekregen alle facetten van een eventuele gehele of gedeeltelijke indijking van de Waddenzee te bestuderen. Voor de leden van deze commissie zouden wij het *Waddenbulletin* verplichte lectuur willen noemen, ook al hebben wij er alle vertrouwen in dat zij te zijner tijd unaniem zullen adviseren: laat met betrekking tot de Waddenzee in letterlijke zin Gods water maar over Gods akker lopen.

Wetenschappelijk onderzoek

Voor wetenschappelijk onderzoek moet in ons land veel meer geld beschikbaar komen. Dit wordt gesteld in het dezer dagen verschenen *Jaarboek 1969* van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO). Deze organisatie, die dit jaar 20 jaar bestaat, kan bij lange na niet voldoen aan de tot haar gerichte verzoeken om steunverlening.

In 1969 werd door ZWO en de Stichting voor Wetenschappelijk Onderzoek van de Tropen (WOTRO) ongeveer f. 55,3 mln. beschikbaar gesteld. Deze financiële steun werd als volgt over de diverse wetenschapsgebieden verdeeld:

	Bedragen (x f. 1.000)	In %
Geesteswetenschappen	1.598	2,9
Maatschappijwetenschappen	2.449	4,4
Exacte wetenschappen	43.964	79,5
Biologische wetenschappen . .	4.086	7,4
Medische wetenschappen	3.165	5,7
Verskillende gebieden	17	0,03
	55.279	100

Het *Jaarboek* geeft ook nog een overzicht van de aantallen aangevraagde en verleende subsidies (exclusief ZWO-stichtingen) per wetenschapsgebied:

	Aangevraagd	Verleend
Geesteswetenschappen	53	49
Maatschappijwetenschappen	104	79
Exacte wetenschappen	58	48
Biologische wetenschappen . .	90	67
Medische wetenschappen	43	32
Totaal	348	275

In deze tabel zijn eveneens de WOTRO-cijfers begrepen (in totaal 71 aangevraagde en 54 verleende subsidies);

voor ZWO zijn de totalen dus resp. 277 en 221. Deze cijfers geven slechts een gedeeltelijk inzicht, omdat niet is vermeld om welke bedragen het ging bij de 73 afwijzingen en evenmin is aangeduid om welke reden zoveel subsidieverzoeken niet zijn ingewilgd (uitsluitend wegens geldgebrek of ook vanwege een minder positieve beoordeling van bepaalde projecten?).

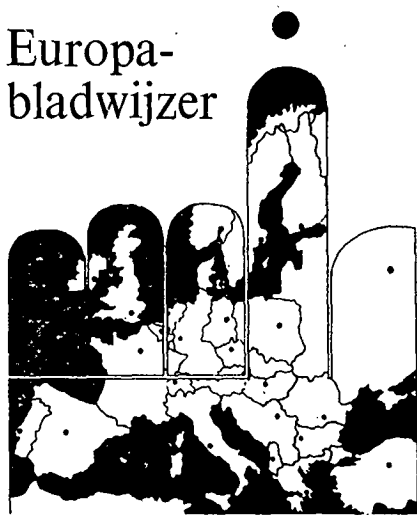
Het bestuur van ZWO betreurt het bijzonder dat het zich gedwongen ziet, steunaanvragen die door zijn deskundige adviseurs acceptabel worden bevonden, toch af te wijzen. „Dit betekent immers”, zo wordt daarover in het *Jaarboek* opgemerkt, „vertraging in het werk, in vele gevallen het vergaan van wetenschappelijke ondernemingslust en zodoende schade voor de toekomst. Er gaat een wellicht met veel zorg en inspanning gevonden en opgezet project verloren of het wordt — in het gunstigste geval — uitgesteld; in elk geval wordt de wetenschappelijke

ondernemer teleurgesteld en is het de vraag of hij er nog op terug kan komen”.

Het *Jaarboek* noemt een aantal wetenschapsgebieden, waarvoor ZWO het wetenschappelijk onderzoek in sterkere mate dan tot dusver mogelijk was, zou willen stimuleren, t.w. de medische wetenschappen, de biochemie, de moleculaire biologie en verschillende andere terreinen van de biologie. ZWO zou ook de steun aan de maatschappijwetenschappen en de gedragswetenschappen aanzienlijk willen vergroten en het wordt hoog tijd gevonden dat ZWO tracht speciale maatregelen te treffen om het geesteswetenschappelijk onderzoek te bevorderen. Voor dit alles is echter véél meer geld nodig dan waarover ZWO beschikt. Aan de regering is daarom gevraagd de rijksbijdrage aan ZWO in de komende jaren drastisch te vergroten.

d.W.

Europa-bladwijzer

Integratie-effect Europese staalindustrie

Sinds de inwerkingtreding van de Europese Kolen- en Staalgemeenschap zijn thans ruim 18 jaar verlopen. Michael Adler („Specialization in the European Coal and Steel Community”, *Journal of Common Market Studies*, maart 1970, blz. 175-191) beschouwde deze aanlooperperiode als lang genoeg om een evaluatie van het integratie-effect op te stellen. Daarbij ging hij na, of tussen 1952 en 1966 nieuwe vormen van specialisatie in de Europese staalindustrie zijn ontstaan en of de waargenomen wijzigingen van tijdelijke of blijvende aard zijn.

Volgens de traditionele theorie van de douane-unie zou door gemeenschappelijke verlaging van douanerechten een herallocatie van productieve krachten plaatsvinden en wel van bedrijven die met ingevoerde producten concurreren naar exportbedrijven. Door herallocatie treden wijzigingen in de produktiestructuur op, maar ook in de inkomensverdeling (eigenlijk de welvaartsverdeling). Voor een politieke beoordeling van het integratie-effect is van belang of en hoe de sociale gevolgen van de produktiewijzigingen worden gecompenseerd en verder aan wie de voordelen van de „trade creation” (minus de „trade diversion”) toevallen. Deze vragen doen zich zowel in elk van de aan de samenwerking deelnemende landen voor, alsook in de onderlinge verhoudingen tussen de partners.

Adler maakt melding van de vrees die in 1952 bij enkele EGKS-landen leefde voor de positie van hun nationale kolen- en staalindustrie in de gemeenschappelijke markt. Hij maakt een onderscheid tussen „inter-industry specialization” en „intra-industry specialization”. Bij „inter-industry specialization” vindt concentratie van de gehele Europese staalproductie van een bepaald halffabrikaat plaats in één land. Dit komt erop neer dat één land in de staalproductie een dominerende plaats gaat innemen. Bij „intra-industry specialization” gebeurt

dit niet; dan treedt binnen elk land een partiële specialisatie op, zodat geen enkel land voor een bepaald produkt over de gehele lijn overheersend wordt. In het laatste geval valt dus geen overheersing van een land te duchten en vindt tevens in elk land een compensatie in werkgelegenheid en inkomensverdeling plaats, waardoor minder sociale spanningen zullen optreden.

Uit het onderzoek van Adler blijkt, dat tussen 1952 en 1966 de handel van alle deelnemende landen in staalprodukten is toegenomen. Deze toename van de handel behoeft evenwel nog niet op een grotere specialisatie te wijzen. Daartoe zou ook het aandeel van de staalproductie waarin de specialisatie toeneemt, in de nationale productie moeten toenemen en tegelijk zou het aandeel van de staalproductie waar in juist geen specialisatie (meer) plaatsvindt, moeten afnemen. Adler leidt uit een berekening af, dat er in alle landen een verdergaande specialisatie is opgetreden, zij het dat de omvang in Frankrijk en de Belgisch-Luxemburgse economische unie niet groot zal zijn. Een nauwkeuriger analyse van tien half-fabrikaten uit de staalindustrie wijst uit, dat in zes van deze produkten een specialisatie in één van de EGKS-landen heeft plaatsgevonden, terwijl in de vier overige (nog) geen specialisatie is opgetreden. Adler maakt hieruit op, dat het proces van specialisatie in de EGKS nog niet is voltooid.

De belangrijkste conclusie van Adler luidt, dat er zich geen „inter-industry specialization” in de Europese staalindustrie heeft voorgedaan. De vrees voor een Duitse overheersing, die in 1952 hier en daar leefde, is dus achteraf ongegrond gebleken, want alle landen van de EGKS produceren en exporteren nog steeds alle staalprodukten. Adler schenkt geen aandacht aan de mogelijkheid, dat door concentraties over de (binnen)grenzen van juist die bedrijven die in de verschillende landen de verdergaande specialisatie dragen, een overheersende belangengroep ontstaat. Men kan zich verder afvragen, hoe verdergaande specialisatie in bepaalde staalprodukten samen kan gaan met het handhaven van een algemeen productieschema in elk land. Adler verklaart dit uit verschillen in toepassingsmogelijkheden van nieuwere technische procedés in de verschillende landen. Goedkopere produktiemethoden konden in Nederland het gemakkelijkst worden ingevoerd, omdat ons land in 1952 nog maar een kleine staalindustrie bezat — een klein productieapparaat kan sneller worden vernieuwd

— en omdat Nederland door de vestigingsplaats van de staalindustrie de grondstoffen voor de nieuwe produktiemethoden gemakkelijk kon aanvoeren. Overigens hangt de specialisatie der verschillende landen ook samen met de gekozen produktiemethoden en de soorten grondstoffen.

In de long run zal zo'n technische voorsprong verdwijnen, maar Adler wijst er terecht op dat steeds nieuwe verschillen t.g.v. toepassing van technologische vernieuwingen zullen optreden. Ook deze zullen weer een tijdelijke voorsprong opleveren. De continuïteit der technologische vernieuwingen zal z.i. ertoe leiden dat alle landen kansen op specialisatie krijgen, zodat voor „inter-industry specialization” niet behoefte te worden gevreesd.

Belastingheffing over dividenden

De Amsterdamse hoogleraar Prof. Van den Tempel heeft voor de Europese Commissie een rapport opgesteld over het probleem van de dubbele belastingheffing over dividenden door naamloze vennootschappen uitgekeerd (A. J. van den Tempel: *Vennootschapsbelasting en inkomstenbelasting in de Europese Gemeenschappen*, 14138 / XIV / 69 ¹).

De dubbele heffing over dividenden ontstaat doordat de NV over de gehele (fiscale) winst vennootschapsbelasting betaalt, waarna de aandeelhouder over de uitgedeelde winst, het dividend, nog eens inkomstenbelasting moet betalen. Afgezien van verschillen in structuur en tariefniveau van de vennootschapsbelasting in de lidstaten van de Europese Gemeenschappen kunnen verschillen in de wijze waarop dividenden door beide belastingen worden getroffen een verstoring van het vrije kapitaalverkeer in de Gemeenschap veroorzaken. De opdracht van Prof. Van den Tempel luidde waarschijnlijk — de opdracht is merkwaardigerwijs niet in het advies opgenomen — welke verhouding van de belasting op de winst van lichamen en de inkomstenbelasting van natuurlijke personen het meest in aanmerking komt om in de Gemeenschappen als geharmoniseerd stelsel te worden aangevaard.

Van de zes door de rapporteur mogelijk geachte stelsels worden er drie zeer uitvoerig behandeld en met elkaar vergeleken, nl. het klassieke stelsel, het stelsel van het dubbele (gedifferentieerde) tarief van de vennootschapsbelasting en het stelsel van verrekening van inkomstenbelasting. Het *klassieke stelsel* waarin vennootschapsbelasting en inkomstenbelasting geheel los van

elkaar staan geldt op dit ogenblik in Luxemburg, Nederland en het Verenigd Koninkrijk; het heeft tot 1953 in Duitsland en tot 1965 in Frankrijk gegolden. In het *stelsel van het dubbele (gedifferentieerde) tarief van de vennootschapsbelasting* geldt voor de uitgedeelde winst van de NV een lager tarief van de vennootschapsbelasting dan voor de niet-uitgedeelde winst. Het dividend wordt bij de aandeelhouder op gelijke voet als andere inkomensbestanddelen door de inkomstenbelasting getroffen. Dit stelsel bestaat sinds 1953 in Duitsland, toen dit land het klassieke stelsel verliet. In het *stelsel van verrekening* is het tarief van de vennootschapsbelasting voor ingehouden en uitgedeelde winst gelijk. De aandeelhouder mag echter een deel van de vennootschapsbelasting, die door de NV over de uitgedeelde winst is voldaan, op de te betalen inkomstenbelasting in mindering brengen. Dit stelsel bestaat sinds 1965 in Frankrijk, waar de helft van de over het dividend betaalde vennootschapsbelasting (het tarief bedraagt 50%) met de inkomstenbelasting van de aandeelhouder mag worden verrekend. In België geldt sinds 1962 een stelsel waarin zowel elementen van de verrekening als van het dubbele tarief zijn opgenomen ².

In het klassieke stelsel wordt geen verzachting voor de dubbele heffing verleend. Bij het stelsel van het dubbele tarief wordt de verlichting al verleend bij de uitdeling door de NV, zonder

¹ Een samenvatting is verschenen in „La Fiscalité du Marché Commun | Europäische Steuerzeitung” van april 1970. Arno Schulze-Brachmann (*Methoden zur Ausschaltung der wirtschaftlichen Doppelbesteuerung in den EWG-Mitgliedstaaten unter dem Aspekt des internationalen Kapitalverkehrs, in „Aussenwirtschaftsdienst des Betriebs-Beraters”, juli 1970, Heft 7, blz. 289-296*) geeft eveneens de inhoud van het rapport weer, voorzien van enkele kritische kanttekeningen.

² Een uitvoerig overzicht van de dubbele belastingheffing over dividenden in de EEG-landen en in elf andere landen treft men aan in de preadviezen voor het Brussels congres van september a.s. van de International Fiscal Association („*Cahiers de droit fiscal international*”, Volume LV. a: *The multiple burdens on dividends and shares by taxation on income and capital of both corporations and shareholders; possibilities of modification*).

dat de fiscus afwacht of het dividend bij de aandeelhouder wordt belast. Iedere ontvanger van dividend profiteert dus van het gematigde tarief. De verlichting is echter alleen bedoeld voor het geval zich een *dubbele* belastingheffing voordoet. Indien dividenden echter niet door een natuurlijk persoon maar door een andere NV worden ontvangen, kan dubbele heffing uitblijven door de deelnemingsvrijstelling. Het lagere tarief is dan ten onrechte verleend, wat moet worden rechtgetrokken door de ontvangende NV een naheffing, door de Duitsers treffend „Nachsteuer” genoemd, op te leggen. Bij het stelsel van verrekening wordt de verlichting pas verleend, als blijkt dat er dubbele belastingheffing optreedt, dus op het moment van heffing van inkomstenbelasting over het dividend.

De rapporteur zet achtereenvolgens de werking van de drie stelsels in een gesloten volkshuishouding en in een volkshuishouding met grensoverschrijdende winsten en dividenden op heldere wijze — men mag wel zeggen met een „transparance fiscale” — uiteen. Uit de bespreking van binnenlandse verhoudingen blijkt dat belastingtechnisch de beide laatstgenoemde stelsels zeer gecompliceerd zijn.

Nog grotere moeilijkheden doen zich voor bij grensoverschrijdende winsten en dividenden. In deze gevallen kan men „grensafrekeningen” niet ontgaan, wil men gevallen met een buitenlands element niet aanmerkelijk lichter of zwaarder belasten dan overeenkomstige binnenlandse gevallen. De slotsom van Prof. Van den Tempel luidt, dat het stelsel met een gedifferentieerd tarief in de vennootschapsbelasting een star stelsel blijkt te zijn, als het toepassing moet vinden op gevallen met een internationaal element. Voor een aantal moeilijke gevallen is een oplossing niet of slechts op gebrekkige wijze mogelijk. Het stelsel van verrekening heeft, althans zoals dit in Frankrijk toepassing vindt, een krachtige autarkische tendens, aangezien voor verrekening slechts in aanmerking komen dividenden voortkomende uit in Frankrijk belaste winst, die aan een Franse ingezetene toekomt én door een in Frankrijk gevestigde NV is uitgedeeld. Vanuit een oogpunt van internationaal kapitaalverkeer gaat van deze verrekeningsmethode een krachtige discriminatoire invloed uit. Uitsluiting van buitenlandse winst en buitenlandse aandelen stimuleert investering van Frans kapitaal in Frankrijk. Uitsluiting van niet-ingezetenen leidt ertoe dat buitenlanders geen investeringen in de vorm van

aandelenkapitaal in Frankrijk doen. Het stelsel heeft dus een zekere isolering van de nationale kapitaalmarkt tot gevolg³.

Omdat men in een gemeenschappelijke markt niet meer van grensoverschrijding bij het onderlinge verkeer tussen lid-staten kan spreken, toetst de rapporteur de drie stelsels aan de eis van een gelijke fiscale behandeling van binnenlandse en binnen de Gemeenschap „grensoverschrijdende” beleggingen en investeringen. Deze toetsing wijst uit, dat slechts het klassieke stelsel een gelijke fiscale behandeling inhoudt en dus neutraal is t.a.v. het in het eigen land dan wel in het buitenland investeren door ingezetenen en eveneens neutraal t.a.v. het investeren door ingezetenen dan wel door buitenlanders.

Bij het vormen van zijn eindoordeel stelt Prof. Van den Tempel, dat in de binnenlandse sfeer de voorkeur aan het klassieke stelsel moet worden gegeven, alleen al vanwege de complicaties in de uitvoering van beide andere stelsels. In internationale verhoudingen levert eveneens slechts het klassieke stelsel

geen moeilijkheden op bij het voorkomen van internationale dubbele belasting. Vandaar dat de eindconclusie van de rapporteur luidt, dat het klassieke stelsel het meest in aanmerking komt om in de Europese Gemeenschap als geharmoniseerd stelsel te worden aanvaard.

Europa-Instituut Leiden

³ In bepaalde gevallen wordt een eventueel geheven précompte aan buitenlanders teruggegeven, nl. aan Duitsers, Zwitsers en Amerikanen en ingevolge een Franse maatregel aan ingezetenen van andere landen waarmee Frankrijk een verdrag ter voorkoming van dubbele belasting heeft gesloten. In Frankrijk wordt slechts een dividendbelasting geheven op dividenden toekomende aan niet-ingezetenen. Voor Franse ingezetenen is het verrekenbare deel van de vennootschapsbelasting immers al een vorm van voorheffing op de inkomstenbelasting van de aandeelhouder.

Technologie

De Nederlandse economie in 1973 (I)

Vorige maand publiceerde het Centraal Planbureau een studie over de mogelijke ontwikkeling van de Nederlandse economie tot en met het jaar 1973, getiteld *De Nederlandse economie in 1973*¹. In deze uitgebreide studie, die twee delen omvat, worden verschillende aspecten van de economische ontwikkeling op middellange termijn nagegaan, nationaal zowel als regionaal, voor de economie als geheel zowel als voor afzonderlijke sectoren van het bedrijfsleven. Deze studie is min of meer te beschouwen als vervolg op de in september 1966 gepubliceerde *Nota inzake groei en structuur van onze economie*² en *De Nederlandse economie in 1970*³ die beiden prognoses gaven voor de jaren t/m 1970. In drie af-

leveringen van deze rubriek zullen wij nagaan wat de huidige studie zoal vermeldt over de „technische vooruitgang”, in casu de research en ontwikkeling (r. en o.).

Relatieve positie van een aantal bedrijfstakken

Wanneer men kijkt naar de onderverdeling van de industriële r. en o.-uitgaven per bedrijfstak, dan blijkt dat in Nederland een aantal bedrijfstakken, relatief gezien, een belangrijke positie inneemt (zie tabel). Gemakshalve hebben wij ons daarbij gebaseerd op

¹ „De Nederlandse economie in 1973”, deel I en II, Centraal Planbureau, Staatsuitgeverij, Den Haag, juli 1970.

² „Nota inzake groei en structuur van onze economie”; nota uitgegeven in september 1966 door de Staatsuitgeverij, opgesteld onder verantwoordelijkheid van de toenmalige minister en staatssecretaris van Economische Zaken, J. M. den Uyl en J. A. Bakker.

³ „De Nederlandse economie in 1970”, Centraal Planbureau, Staatsuitgeverij, Den Haag, september 1966.

de CBS-enquête over het jaar 1964 ⁴, aangezien de enquête over het jaar 1967 niet voldoende uitgebreid is voor ons doel, het beschikken over betrouwbare gegevens per bedrijfstak ⁵.

We zien dan dat in 1964, in volgorde van belangrijkheid de belangrijkste posities werden ingenomen door de vijf niet-geclassificeerde grote ondernemingen (Shell, Philips, Unilever, AKU en Staatsmijnen), de metaalnijverheid, de chemische nijverheid, de voedings- en genotmiddelenindustrie, de overige (niet-industriële) ondernemingen, en de textielnijverheid. De resterende bedrijfstakken liggen beneden de 1% van de totale r. en o.-uitgaven.

Het is aannemelijk, dat wanneer men het totaal van de vijf niet-geclassificeerde grote ondernemingen zou omslaan over de daarvoor in aanmerking komende bedrijfstakken, een belangrijke wijziging zou ontstaan in de opgesomde volgorde per bedrijfstak. De huidige classificatie is echter in dit opzicht niet toereikend. Evenmin laat het zich aanzien dat hierin op korte termijn verbeteringen zullen worden aangebracht.

Uit de CBS-enquête over het jaar 1967 ⁶ daarentegen zou men kunnen afleiden dat voor de research en ontwikkeling achtereenvolgens de belangrijkste bedrijfstakken zijn: de metaalnijverheid, de chemische nijverheid, de voedings- en genotmiddelenindustrie, en de overige industriële ondernemingen. Het bezwaar dat echter aan deze opsomming kleef, is dat van de voor 1967 op f. 1080 mln. geschatte industriële uitgaven voor zelf verrichte r. en o. f. 229 mln. onbenoemd is gebleven, zodat ook deze gegevens weinig houvast kunnen bieden.

De CPB-publikatie

De CPB-publikatie bestaat uit twee delen. Deel I bevat een analyse van de ontwikkeling van een aantal macro-economische kerngegevens; deel II bevat een aantal bedrijfstakgewijze projecties. Allereerst zullen we ons beperken tot deel I. Daarin vormen — althans voor het onderwerp van deze bijdrage — de hoofdstukken IV en V de belangrijkste. Hoofdstuk IV behandelt het patroon der bedrijfstakgewijze ontwikkeling en hoofdstuk V de allocatie van arbeid en kapitaal naar bedrijfstakken.

Allereerst hoofdstuk IV. Bij de bespreking van de uitgangspunten ten aanzien van het sectorbeleid (blz. 94-128) wordt het navolgende gesignaleerd: „In de laatste jaren heeft ook de bevordering door de centrale overheid van het speur- en ontwikkelingswerk en van de produktiviteit aan actualiteit gewonnen. Dit komt tot uitdrukking in het feit dat de regering thans, naast de subsidiëring van onderzoekinstellingen als T.N.O., uitbreiding *wenst* (cursivering, JvdB) te geven aan rechtstreekse steun aan het ontwikkelingswerk in het bedrijfsleven. Deze uitbreiding is echter binnen de ramingen van de overheidsuitgaven tot en met 1971 nog niet voorzien”.

Afgezien van het feit dat verzuimd is genoemde uitbreiding te ramen, zijn wij enigszins pessimistisch gestemd over de haalbaarheid van die uitbreiding. Meerdere sectoren zullen namelijk in toenemende mate een beroep gaan doen op financiering van overheidswege, en dan is het maar net de vraag welke verdeelsleutel, bij een gegeven grootte, zal worden toegepast bij de verdeling van de voor r. en o. be-

stemde overheids gelden. Met name de sector van de universiteiten en hogescholen neemt daarbij in Nederland een nogal belangrijke positie in, zoals is af te leiden uit het *Wetenschapsbudget-1970* ⁷. In dit verband wijst het rapport van de werkgroep-Aigrain, „Beleid inzake het wetenschappelijk en technisch onderzoek”, er op dat alleen al „onder invloed van de universitaire expansie een vrijwel algemene tendens bestaat tot snelle stijging van de uitgaven voor de algemene bevordering van kennis”.

Daarnaast kan worden waargenomen dat, relatief gezien, sinds 1964 de stijging van de voor r. en o. bestemde overheidsuitgaven enigszins achtergebleven is ten opzichte van de door het bedrijfsleven voor r. en o. uitgetrokken gelden ⁸. In zekere zin wordt de overheid thans zelf geconfronteerd met een toenemende „inhaalachterstand”, waarvoor ook voor andere „onderwerpen van staatszorg”

⁴ „Speur- en ontwikkelingswerk in Nederland 1964”, Centraal Bureau voor de Statistiek, Staatsuitgeverij, Den Haag 1967.

⁵ „Speur- en ontwikkelingswerk in Nederland 1967”, Centraal Bureau voor de Statistiek, Staatsuitgeverij, Den Haag 1969. Zie eveneens *Research en ontwikkeling in Nederland in 1967*, „ESB” van 3 december 1969, en *Speurwerk, in „ESB” van 18 februari jl.*, blz. 197.

⁶ „Speur- en ontwikkelingswerk in Nederland 1967”, hoofdstuk V.

⁷ „Wetenschapsbudget-1970”, Kamerstukken, Zitting 1969-1970-10 441, Nr. 2, tabel 6 A en 6 B, blz. 6.

⁸ *Op.cit.*, tabel 3, blz. 4.

Uitgaven voor research- en ontwikkelingswerk (B-wetenschappen en techniek) in eigen bedrijf, bij Nederlandse ondernemingen in 1964 per bedrijfstak en naar grootte der ondernemingen, in f. mln.

	Ondernemingen met een personeelbezetting van:									Totale r. en o.-uitgaven 1964		
	10-24 pers.	25-49 pers.	50-99 pers.	1-99 pers.	100-199 pers.	200-499 pers.	500-999 pers.	1000-999 pers.	1000 en meer pers.	in f. mln.	in % totaal	rang-nummer
Aardewerk-, glas-, kalk- en steenindustrie	—	0,4	0,2	0,6	0,3	2,1	0,5	2,9	0,6	4,1	0,62	11
Diamantindustrie	—	x	x	—	—	—	—	—	—	0,1	0,02	15
Grafische nijverheid	x	—	—	—	0,4	0,2	x	0,6	x	1,0	0,15	14
Chemische nijverheid a)	2,0	2,2	3,2	7,4	5,0	9,2	16,1	30,3	18,9	56,6	8,52	3
Hout, kurk en stro	0,5	0,3	0,6	1,4	0,6	0,8	x	1,4	x	4,3	0,65	9
Kleding en reiniging	x	x	x	—	1,3	—	0,3	1,6	x	2,3	0,35	12
Leder-, wasdock- en rubbernijverheid	x	x	1,0	1,0	0,3	0,4	0,5	1,2	2,4	5,0	0,75	7
Mijnbouw a), zoutontginning, veenderijen e.d.	x	x	x	—	0,0	—	—	—	4,2	4,2	0,63	10
Metaalnijverheid a)	2,3	5,1	4,4	11,8	8,5	12,1	11,7	32,3	57,0	101,1	15,22	2
Papiernijverheid	x	0,2	0,2	0,4	0,9	0,5	0,3	1,7	x	4,7	0,71	8
Textielnijverheid a)	—	—	0,8	0,8	1,5	3,9	1,6	7,0	5,3	13,1	1,97	6
Gas-, elektriciteits- en waterleidingbedrijven	x	x	0,1	0,1	0,1	0,2	0,4	0,7	0,6	1,4	0,21	13
Voedings- en genotmiddelenindustrie a)	x	x	0,8	0,8	0,8	4,3	1,9	7,0	13,3	22,3	3,36	4
Overige (niet industriële) ondernemingen	—	—	—	—	—	0,1	0,8	0,9	15,4	16,3	2,45	5
Vijf niet-geclassificeerde grote ondernemingen b)	—	—	—	—	—	—	—	—	427,8	427,8	64,40	1
Totaal	6,1	8,9	11,5	26,5	19,8	33,7	34,3	87,8	550,0	664,3	100,00	
In % van de totale r. en o.-uitgaven	0,92	1,34	1,73	3,99	2,98	5,07	5,26	13,22	82,79	100,00		

a) Exclusief één grote industriële onderneming.

b) Shell, Philips, Unilever, AKU en Staatsmijnen.

Bron: *Speur- en ontwikkelingswerk in Nederland 1964*, tabel 11.

op dit moment indicaties aanwezig zijn.

Tenslotte komen er steeds meer onderzoekgebieden onder de publieke aandacht waarvoor r. en o. noodzakelijk blijkt te zijn. Te denken valt bijv. aan de medische en farmaceutische research, de geavanceerde technologie, de kernenergie, het ruimte-onderzoek, het natuurlijk milieu, de volkshygiëne, de ruimtelijke ordening, informatieverwerkingssystemen, de meteorologie en de oceanografie.

Mede in aanmerking genomen de in de dag- en weekbladpers voorspelde, krappe „budgettaire ruimte” voor het a.s. begrotingsjaar, zijn wij geneigd een groot vraagteken te plaatsen bij de realiseerbaarheid van het in de CPB-publicatie aangestipte streven van de overheid om in het vervolg meer „speelruimte” te bieden aan de door het bedrijfsleven verrichte research en ontwikkeling. In de tweede aflevering komen wij hierop nog nader terug, maar dan bezien vanuit de door de overheid voorgestane industriepolitiek.

J. van der Burg

Mr. W. de Vries Wzn.: De totstandkoming van de Ongevallenwet 1901. De invloed van werkgevers en werknemers op de eerste sociale verzekeringswet in Nederland. Kluwer, Deventer (1970), 570 blz., f. 65.

In dit boek, dat in juni 1970 als proefschrift werd verdedigd aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, zijn de resultaten verwerkt van een onderzoek dat is ingesteld naar de maatschappelijke aspecten die bij de totstandkoming van de eerste sociale verzekeringswet in Nederland een rol hebben gespeeld.

Mr. D. van Eck: Juridische aspecten van geld. Valutaproblemen bij dekolonisatie. Kluwer, Deventer 1970, 358 blz., f. 40.

De problemstelling in dit boek is

de vraag naar eenheid of verscheidenheid van geldstelsel in (ex-)koloniale verhoudingen. Deze problemstelling wordt vooral behandeld aan de hand van de geschillen die terzake van de veranderde verhouding tussen Nederland enerzijds en Nederlands-Indië/Indonesië anderzijds zijn ontstaan, doch om tot een standpunt te komen worden ook de verhoudingen van de Latijnse Muntunie en van de vroegere Duitse, Franse, Britse en Belgische koloniën behandeld. De benadering van het probleem, dat ligt op het grensgebied van recht en economie, is geheel casuïstisch.

D. Wind: De toepassing van de ledenrekening als financieringsvorm bij enkele sectoren van agrarische coöperaties. H. Veenman en Zonen, Wageningen 1970, 138 blz.

In dit proefschrift (Vrije Universiteit te Amsterdam) is de kwantitatieve en kwalitatieve betekenis onderzocht van het gebonden ledenkrediet als financieringsvorm bij drie hoofdgroepen van land- en tuinbouwcoöperaties, nl. de tuinbouwveilingen, de aan- en verkoop-

Beleggingskunde

Het INSTITUUT VOOR TOEGEPASTE ECONOMIE, Afd. Beleggingsadviezen en Vermogensbeheer organiseert een schriftelijke praktijk-leergang in BELEGGINGSKUNDE.

Praktijk- en wetenschapsmensen werken aan deze moderne opleiding mee. De studie, die de verbetering van Uw beleggingsresultaten beoogt, maakt U op actieve en indringende wijze vertrouwd met beleggingsvraagstukken.

Vraagt vrijblijvend prospectus SBK aan bij het instituut, Laan van Eiken Duinen 132, Den Haag. Tel. (070) 39 33 68.

**Kennen uw kennissen
„E.-S.B.” al?**

VRAAG EENS PROEFNUMMERS AAN

16 de rijksoverheid vraagt

voor het Ministerie van Landbouw en Visserij

t.b.v. het bureau voor Organisatie en Efficiency

organisatiemedewerker

met academische opleiding, b.v.k.
landbouwkundig ingenieur of econoom.
Leeftijd tot 35 jaar.

Opleiding tot organisatiedeskundige vindt in dienstverband plaats.

Standplaats 's-Gravenhage.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring,
max. f 2023,- per maand.
Promotiemogelijkheid (max. salaris f 2401,-
per maand) aanwezig.

Schriftelijke sollicitaties onder vacaturenummer
0-5159/0936 (in linkerbovenhoek van brief en enveloppe)
zenden aan de Rijks Psychologische Dienst,
Prins Mauritslaan 1, 's-Gravenhage.

AOW-premie voor Rijksrekening. De salarissen zijn exclusief
6% vakantieuitkering

verenigingen en de zuivelcoöperaties. Het uitgangsmateriaal voor de studie werd verkregen door middel van een enquête onder de genoemde hoofdgroepen van land- en tuinbouwcoöperaties. In drie hoofdstukken worden de uitkomsten van het onderzoek eerst sectorgewijze beschreven en besproken. Daarna volgt een onderlinge vergelijking, voorafgegaan door een beschouwing over bedrijfsfinanciering in het algemeen en de financiering van coöperaties in het bijzonder.

Dr. A. C. J. de Vrankrijker: Geschiedenis van de belastingen. Fibula-Van Dishoeck, Bussum 1969, 112 blz., f. 7,90.

De schrijver geeft in dit van illustraties voorziene boekje een historisch

overzicht der belastingen in Nederland in republiek en koninkrijk, waarbij hij een aantal opmerkingen maakt omtrent ontwikkeling en verband. Het boekje maakt deel uit van de Fibulareeks, die verschijnt onder auspiciën van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis en door middel van prettig leesbare boekjes de belangstelling voor en het onderzoek van alle facetten van de geschiedenis der Lage Landen wil stimuleren.

Drs. J. L. Wage: Psychologie en techniek van het verkoopgesprek. (Psychologie und Technik des Verkaufsgesprächs. Vert. door Drs. M. Hart in samenwerking met de auteur). Samson, Alphen aan den Rijn 1970, 213 blz., f. 22,50.

Een bewerking voor het Nederlandse taalgebied van de Duitse tekst, die Drs. Wage schreef in samenwerking met Ullrich Sievert. In dit boek, dat bestemd is voor iedereen die direct betrokken is bij de verkoop, is gepoogd het accent te leggen op de verkoop van kapitaalgoederen of van grond- en hulpstoffen. Aan de orde komen de kernthema's van elk verkoopgesprek: de ontwikkeling van een argumentarium of sellogram, de te kiezen gespreksstructuur, de voorbereiding van het eigenlijke gesprek, de eerste contactneming met de cliënt, vraag- en interviewtechniek als besturingsmiddel, argumentatie en bewijsvoering, de weerlegging van tegenwerpingen, presentatie en verdediging van de prijs, de gespreksafsluiting als bekroning.

HET ECONOMISCH BUREAU VOOR HET WEG- EN WATERVERVOER

vraagt voor spoedige indiensttreding

een medewerker op spd-niveau

Het EBW houdt zich bezig met research op het gebied van verkeer en vervoer.

De werkzaamheden liggen op het gebied van:

- bedrijfseconomische vraagstukken in de diverse sectoren van het vervoer
- prijstheoretische vraagstukken
- vraagstukken op het gebied van bedrijfsorganisatie, administratieve organisatie en elektronische dataverwerking

Voor de vacature is vereist:

een voltooide SPD-opleiding met ervaring op het gebied van administratieve organisatie.

Schriftelijke sollicitaties te richten aan de Directie van het

EBW

Economisch Bureau voor het Weg- en Watervervoer
Koninginnegracht 96, Den Haag (tel. 070-655935)